

Степан
Федорівський

НОТАТКИ
ПОВСТАНЦЯ

Обкладинка роботи артиста-маляра
Петра Холодного

—

Остання коректа і технічне оформлення
С. Кравця

Тираж 1000 примірників

Print. Prometeu, 133 E. 4th St., New York 3, N.Y.

СТЕПАН ФЕДОРІВСЬКИЙ

НОТАТКИ ПОВСТАНЦЯ

<>

0. Федорова

diasporiana.org.ua

«ПРОМЕТЕЙ»

НЬЮ-ІОРК

1962

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Випускаючи в світ «Нотатки повстанця», я керувався почуттям відповідальності перед Україною і свідомістю потреби залишити для нашого народу пам'ятку про ті історичні події, які сталися закономірно наслідком кривавої боротьби на українських землях 1941-1944 рр. між двома окупантами, — гітлерівською Німеччиною і комуністичною Росією. Найактивніша боротьба українського народу на два фронти у формі партизанської війни була в роках 1942-1947. Доля мені судила взяти активну участь у бойових відділах Української Повстанської Армії в кульмінаційний період боротьби, а саме: з березня 1944 року по листопад 1945 року.

У цих нарисах я подав лише основні фрагменти боротьби, в якій безпосередньо брав участь як старшина УПА. До описів подій я підійшов мірою можливості об'єктивно, подаючи назви місцевостей і імена учасників, що затримались у моїй пам'яті. Звичайна річ, що подані імена, це псевда, прибрані самими повстанцями, якими вони послуговувались в УПА, за винятком лише тих осіб, які вже були розконспіровані органами советської поліції — НКГБ.

Автор

Вершник уже виїжджав з лісу, як несподівано під кущами побачив мадярських солдатів. Близько шляху, маскуючись під деревами, стояли обкурені автомобілі та парокінні підводи, навантажені амуніцією і різним військовим добром. Де-не-де курився димок, а над ним метушились солдати.

Вершник раптово потягнув поводи, і кінь зупинився. Пробігла думка „втікати”, але вже було пізно. Солдати помітили вершника і, взявши гвинтівки на поготівля, рушили до нього. „Що ж, — подумав вершник, — двічі не вмирати”, — і, натиснувши Сірого острогами, поїхав просто на дорогу. Солдати щось крикнули. Вершник з різкого тону голосу зрозумів наказ „стій” і спинив коня. Мадяри підійшли, обступили його, один з них спитав: „Рус?”

— Ні, українець, — промовив вершник, і вичікуючи, подивився на мадярів. У цей час підійшло ще двоє, один, очевидно, офіцер. Другий, його джура, а може штабовий писарчук, запитав по-українськи: „Хто ти і куди їдеш?”

Почувши рідну мову, вершник посмілішав:

— Я — старшина Української Повстанчої Армії. Іду в село, щоб підкувати коня.

Писарчук пояснив офіцерові. Той вислухав і щось сказав незрозумілою вершникові мовою. А потім заговорив писарчук:

— Пан капітан мусить вас затримати. Ви робите розвідку в районі дійової армії.

Капітан, спокійно, але пильно оглянувши вершника, кивнув головою, ніби ствердив сказане.

— Передайте панові капітану, — сказав вершник, — що ми, повстанці, розуміємо вашу ситуацію. Взаємна ворожнеча між нами принесе тільки шкоду. Ми свідомі

того, що за кілька днів ваші війська залишать останні кілометри української землі.

Капітан вислухав, щось подумав, подивився злобними очима на вершника:

— Добре. Забрати у нього коня, він піде з нами.

Один із солдатів підскочив, вхопив за повід, але Сірий враз стрибнув і вихром помчався поміж кущами, що аж земля з-під копит полетіла вгору. Мадяри відкрили стрілянину, але було вже пізно. Кілька хвилин кінь нісся чвалом, аж понад річкою показалось гірське село. Хати в селі були з тесаного дерева. Стіни їх від давности почорніли, а на солом'яних дахах зеленів мох. Кожне подвір'я обгороджене було сосновими кругляками, а попід загорожами росли рівно підстрижені молоді буки.

В одному подвір'ї, висунена фронтом на вулицю, стояла кузня. Вершник повернув коня до кузні й прив'язав його коло дверей.

— Стій, Сірий. Тут тебе взуємо, щоб не калічив своїх бистрих ніг... — сказав вершник, і пішов у подвір'я. Загавкав собака й із-за дверей виглянув червонощокій з розкуйовдженою головою господар хати.

— Добридень, пане господарю! — весело привітався вершник. Господар посунувся: був у сні, але, зрозумівши, що вже пізно ховатись, відповів твердим баритоном:

— Слава Ісусові!

— Непрошений гість — гірше татарина, — сміючись, додав вершник.

— Прошені чи непрошені, тепереньки різні люди ходять. Позавчора ввечері прийшли до Оношка та й: „Давай їсти!“ А що чоловік дасть? Війна забрала все: збіжжя, худобу й людей. Всі забирають, а ніхто не спитає, чи їв чоловік що, чи має на ногах ходаки. Ніхто не запитає, тільки давай!

— Хто ж то були? Може наші повстанці?

— Еге, наші! Увійшли в хату та й дтвтіть водки, табаку. Оношко каже їм „немає паночки нічого“, а вони до нього

го: „Ах, ти, бандитська мордо, які ми тобі пани?” — та як потягнув один з них гвером по голові, аж бідолаха присів. Наштовхали чобітьми та й пішли собі геть.

— Зловимо їх, вони наших рук не минуть. Але я приїхав до вас у справі. Знаєте, кінь підбився, — треба підкувати.

— А підкови, вухналі, маєте?

— Де б я мав підкови та вухналі? Ви коваль, то й зробіть усе як слід.

— Еге-е-е! Зробіть. З чого ж я вам зроблю?

— Та вже знайдіть щось. Через годину я буду тут. Кінь має бути нагодований і „взутий” на всі чотири ноги.

*

Сонце викотилось понад гори й палить немилосердно сліпучим промінням. Над долиною голубе небо, а обабіч дороги зелені гори. Вони ніби стискають долину так, що аж дорога робиться вужчою, ще тіснішою...

Спітнілий вершник витирає рукавом німецького френча обличчя, підводиться на стременах, щоб хоч трошки обвіяв легкий вітерець. „Коли б швидше з цієї долини”, — думає і очима обводить мерехтливі вершки шумливого лісу. Сірко після ситого відпочинку легкою ступою збиває на дорозі пилюку й задоволено фиркає. Іноді спіткнеться об вчавлений у землю камінь, крутне хвостом і, ніби виправдуючись, пускається ристю. Село залишилось далеко позаду. Вершник поправив пояс, який туго в’ївся в тіло, натиснув острогами коня, і той рвучко скочив лісовою стежкою. Стежка кілька разів скрутила вправо-вліво, і врешті на широкій галявині показався повстанчий табір. Ще під казанами димляться вогні, а в повітрі витає запах гарячої страви.

Вершник залишив коня під смерекою, а сам пішов до командирського намету. В наметі за столом сиділи: командир старшинської школи Федір Польш-Польшовий,

майор Береза, майор Степовий, військовий інженер Крутий, сотник Боровик, адьютант школи Ткачук, політвиховник Загір, керівник служби безпеки Ждан та поручник Кацо. Вершник виструнчився і відрепортував:

— Друже командире! Я, політвиховник Клименко, зголошую своє повернення з короткотривалої відпустки.

— Дякую. Сідайте й розкажіть, що нового принесли з терену.

— Особливого нічого, — почав Клименко, — але мало що не залишився в мадярів. Тількищо виїхав з лісу, як переді мною комашнею мадярва. Тікати було пізно. Вони мене зупинили й їхній капітан хотів мене затримати, а я розгубився і як ушкварив Сірого, так тільки курява знялась. Але це дрібниці. Їх там не більше як батальйон. Всі стомлені й, звичайно, тікають від більшовиків. Варто показати їм коротший шлях.

— Для чого? — здивовано запитав Польовий.

— Проста ідея. Треба використати їх панічну втечу й роззброїти, а потім направити через гори до мадярського кордону. Їм вже зброя нічого не допоможе, а буде легше продиратись через гори, — закінчив Клименко.

— Правильно. Ваша ідея дуже добра. Покищо йдуть відпочивати, а ми щось придумаємо.

*

Сонце сідає і видовжені тіні дерев лягають далеко на схилах гір. У лісі лускають сухі гілки, шарудять кущі ліщини, — то просувається повстанча сотня Бея. Хоч, ідучи, повстанці скрадаються, але під кованими чобітьми тріск і лускіт сухопаду збуджує німу тишу лісу.

— Тихше, чорти лапаті, — з притиском крикнув ройовий Вертихвіст.

— Не молись, бо однак у цьому лісі Бог не почує твого сичання, — обізавсь кулеметчик Пороховий і притиснув до боку „дехтяря”.

Командир Бей, поспішаючи, вимінає стрілецький ряд. За ним два зв'язкові повстанці.

— Братці! Спокій, розрахований і точний приціл, якщо буде команда „по ворогу”. Якщо команда „вогонь” — стріляти понад голови ворога, — на ходу інформує командир Бей. „Стріляти з усієї зброї так довго, поки не буде команди припинити вогонь. Мадяри в цій пастці не відважаться прийняти бій. Ми їх тут замкнемо, як в мішку.

Сотня наближається до обриву. Над річкою Опір висить скелястий обрив і тільки вузька смужечка шляху відділяє його від води. Подана команда „лягти” і повстанці поринули в зеленій траві. На край обриву вийшов командир і розглядає в бінокль місцевість. В скелястих берегах в'ється річка. Тихо, тільки сосни шумлять свою монотонну симфонію. А там над річкою посувається колона мадярського війська. За колоною кілька автомобілів та кінні вози цвікають немашченими осями. Бей підійшов до повстанців:

— Все в порядку. Здобич сама йде в пастку. Перекладач Злучко й два підстаршини до мене!

Хлопці стали перед командиром.

— Ви зійдете на дорогу. Отам біля того дерева ляжете і чекатимете на мадярів. Як тільки наші хлопці відкриють вогонь і мадяри заметушаться, ви піднесете білі прапори і підійдете до них на переговори, як парламентарі. Ми припинемо вогонь, а ви вимагайте командира на переговори. Командирові скажете коротко: „Ви програли війну і йдете додому. Ми вам нічого не зробимо, але ви мусите негайно скласти зброю. Якщо протягом двох хвилин цього не зробите — ми вас розстріляємо”. Зрозуміло, друже Злучко?

— Так є, друже командир!

— Відходьте на місце вашого завдання!

*

Маляри відступають з України. Безладно посувається колона за колоною. Солдати несуть на плечах похідні мішки, важкі гвинтівки. Похнюпивши голови, шкарбають вони по кам'янистій, розпеченій сонцем дорозі. Вже тиждень як відірвались від фронту і, маневруючи, ганебно відступають за свої кордони.

Тишу прорізав глухий звук і над головами маляр затріщала й запалала червоним світлом ракета. Дзиччання куль і кулеметна тріскотня примусили малярів впасти на землю, ховати голову в розпечену сонцем порохню на дорозі. В цей же час із-за кущів вийшли з білим прапорцем два повстанці і з віддалі людського голосу зажадали командира на переговори. Кілька хвилин щось розмовляють між собою малярські старшини, а потім нерішуче підводиться офіцер і йде до парламентарів.

— Хто ви і чого хочете?

— З ким маю честь говорити? — запитує малярською мовою один із повстанців.

— Я командир гренадерського батальйону, капітан Кселаші.

— Пане капітане, — почав парламентар, — ваш батальйон оточений військом Української Повстанчої Армії. Іменем командування УПА наказую вам скласти зброю, після чого ви матимете честь говорити з командиром діючої Української Повстанчої Армії. Зброю й амуніцію складати ось тут, — і показав рукою під скелю. Порядок здачі зброї такий: стрілецьким рядом ваші вояки підходять до цього місця, складають зброю і під скелю установаються в чотирилаву. Якщо протягом п'яти хвилин не почнете виконання наказу, наші війська змушені будуть вас розстріляти.

Капітан Кселаші легко козирнув і, обернувшись на сто вісімдесят градусів, відійшов до своїх. Не минуло й чотирьох хвилин, як маляри стрілецьким рядом взяли

напрям на вказане місце. Попереду колони на багнеті маяв білий прапорець.

Дехто з жалем кидав останній погляд на гвинтівку і, зідхнувши, клав її, випростовувавсь, мов з-під тягару, і ставав у потилицю свого товариша; інші раділи несподіваній події. А були й такі, що, поклавши зброю, відходили зі сльозами на очах. Ростуть купи гвинтівок, кулеметів, патронів та гранат з червоними головками. Саме в той час, як половина мадярів склали зброю, з гори зійшло три чоти партизанів. Частина їх пішла шляхом в північну сторону, а частина — південним напрямком і то створило двобічне забезпечення. Дві чоти повстанців розтяглись по-над річкою й охороняють роззброєння вчорашніх господарів і грабіжників українських селян. Роззброєні мадяри відчули свою слабкість і з пригніченим почуттям дивляться на купи зброї, з якою вони пройшли широкі простори України, щоб утратити її на порозі власного дому. З-поміж повстанців виступив Бей.

— Панове офіцери і солдати! В історії бувало не раз, коли армії, програвши війну складали зброю. Це не ганьба, а закономірність. Ваша зброя послужить нам у боротьбі з комунізмом, якого ви нездатні побороти, бо свою боротьбу проти нього почали на антилюдських засадах. Перемогти зло може тільки той, хто свою боротьбу веде на засадах моралі й справедливості. Полонені! Ставлю перед вами ще одну вимогу. Нам потрібний одяг і взуття. Спокійно й швидко зніміть ваш верхній одяг, взуття та польові намети.

Аж тепер мадяри відчули свою повну безрадість; як отара овець стояли вони під обривом. Старшини і капітан Кселаші в повному виряді стояли напереді. Бей і Клименко підійшли до них. Бей подивився на капітана. „Пане капітане, наказ зобов'язує всіх. Чому ви не зняли одягу?”

Капітан тремтячим голосом промовив: „Честь офіцера не дозволяє мені перед солдатами складати зброю

й одяг, але коли ви не рахуетесь із честю офіцера"... Він розстібнув пояс і разом з кобурою подав Клименкові. Клименко подивився капітанові в очі й усміхнувся: „Ми вже з вами раз знайомились”...

Капітан глянув на Клименка й зблід. „О, так. Десь ми з вами бачились. Яка фатальна помилка... простіть, я ж...”

Клименко, нічого не відповівши, повернувся і пішов до повстанців.

Командир Бей підійшов до своїх: „Офіцери й солдати! Зараз ви відійдете в свою батьківщину. Дорогу знає цей чоловік, — і показав на селянина, що його привели звідкись повстанці. — Він місцевий і виведе вас до кордону. Він знає мадярську мову і ви легко з ним порозумієтесь”.

Колона маляр вирушила в дорогу. Повстанці заметушилися коло мадярського майна. Перевантажують вози і відправляють у ліс. Почало темніти.

*

Події розвиваються шаленим темпом. Німці намагаються організовано, без паніки, відтягнути свої армії на захід. Майже не ув'язуються в бої з советськими арміями, залишають міста й села. Відступаючи, німці забирають з собою все, що можуть. Женуть українських чоловіків. Багато людей, зі страху перед більшовиками, панічно втікають з жінками й дітьми на захід. Шляхи завалені цивільними обозами та військовими автоколонами. Села й містечка переповнені втікачами й солдатами. Ціни на харчі зросли, появились очайдухи-спекулянти, які за „тверду” валюту продають: муку, хліб, цукор, сало, горілку. Пияцтво стало щоденною розвагою гультьяїв і провокативних елементів.

У штаб старшинської школи УПА прийшла Дзвінка. Вона, ще зовсім молода, весела й добродушна дівчина,

виконує ролю розвідчиці старшинської школи. Маскується під місцеву селянку й відважно рейдує по селах і містечках. Вивідує новини, вивчає рух війська і настроїв воjakів. Кілька разів продиралась у запілля советських армій і звідти приносила незвичайні новини. Сьогодні вона прийшла з Болехова.

— У Долині й Болехові, — оповідає Дзвінка, — повно німоти, яка наспіх евакує військові запаси та худобу. Втікачі із східніх земель уже виїхали, а наші пани-кооператори та підприємці втратили голови. Не мають транспорту, щоб забрати з собою особисті речі. За війну нажились, а тепер шкодують залишити. Директорова волочиться на собі рве: понапихала повні мішки сукнями та білизною, а килимів та перин немає де діти. Прибіг до хати спітнілий директор з радісною новиною — у калмиків за горілку й масло виміняв авто, а шофером буде якийсь утікач із Наддніпрянщини. Каже до директорової: „Кицю, те що я тобі говорив, позашивай у свої сукні. О, Господи, що ж воно буде? В гарбарні повно шкіри — залишиться советам”...

— Хай не турбується гарбарнею, — перервав оповідання Дзвінки Поль-Польовий. — Ми вже самі дамо їй раду. Панове, — звернувся до старшин. — Цієї ночі треба вивезти з Болехова шкіру. Порізати на чоботи й роздати повстанцям, а решту замагазинувати. Кому доручити цю акцію?

— Сотня Бея найкраще справиться з цим завданням, — сказав майор Береза.

В цей час відхилився намет і всередину зайшов командант вартівничої служби.

— Друже командир, з вами хочуть говорити зв'язкові з сотні „Крилатих”.

— Пришліть їх сюди.

В наметі тихо. Дзвінка заходилась звільняти від постолів ноги. Ганчірки на дівочих литках пов'їдались поворозками в тіло. Звільнивши від постолів та ганчірок ноги,

Дзвінка розтирає сині пружки на округлих литках і ворухить тонкими пальцями. Зняла з голови селянську хустину й розчісує кучеряву косу.

В намет увійшов повстанець. Подивився в незнайомі обличчя, шукає старшого та не може зорієнтуватись. Поль-Польовий кивнув головою.

— Друже командир, я, стрілець Силка, приніс вам листа від командира сотні „Крилатих”.

— Дякую. Давайте лист, а самі йдіть відпочивати. Командир розпечатав конверта і голосно прочитав: „Не маючи зв'язку до командира військової округи, повідомляю вас про таке. Цієї ночі мої розвідники затримали трьох москалів. Припускаю, що це советські розвідники. Прошу негайно дати в'яснення, що з ним робити”.

Майор Степовий, прикурюючи люльку, крізь хмарку синього диму сказав:

— Привести їх сюди. Ми потребуємо „язика”. Від них довідаємось про те, чого не може дістати наша розвідка.

— Я думаю, — почав командир Поль, — що найкраще буде, коли ви, друже Береза і Клименко, візьмете рій хлопців і приведете їх сюди.

— По трьох полонених посилати майора й політвиховника?! — здивовано запитав керівник пропагандивної групи Зафір.

— Так, бо вони ще по дорозі будуть розмовляти з ними по-російськи, щоб дещо довідатись. Найкраще вдавати советських партизанів, — звернувся командир до Берези.

*

Сотня залягла в зеленій гущавині й очікує вечора. Бей не може лежати на одному місці, а ходить лісовими стежками, роздивляється, щось міркує, а потім махає рукою і підходить до гурту повстанців:

— Хлопці, хто має тютюнець?

Охочих почастивати відважного командира піднялось кілька повстанців. Командир не любить цигаркового паперу з проклейкою. Йому смакує газета, скручена в козячу лапку. Затягнувшись кріпким самосадом, він сідає між повстанцями.

— Ще маємо час, то я вам розкажу одну бувальщину. У піхотинському полку, — почав Бей, — який обслуговував ДОТ-ти в Новоград-Волинському, був такий лейтенант Злобін. Той Злобін завжди ходив насуплений, як дощова хмара, і завжди шукав причини, щоб причепитись до когось із червоноармійців та підстаршин. Вислуговуючись перед начальством, переслідував усіх, над ким мав право. У полку його прозвали Тигром. Одного разу випала мені служба охороняти порохові погребі. Погребі були за містом і пильно охоронялись від іноземних шпигунів та диверсантів. Була темна осіння ніч ще й дощик мрячив. Стою в секретній точці й чую, — щось обережно підкрадається. В ту ніч начальником вартової служби полку був Тигр. А, думаю, це він хоче мене „накрити”. Постій, я тебе провчу. Не спускаю його з очей, а гвинтівка напоготові. Він наближається, а я взяв його на мушку і потягнув за спуск, а тоді як закричу: „стій, хто йде!” Бачу, ним підкинуло, телепнувся у болото. А я смалю з гвинтівки. Алярм у полку і за кілька хвилин полк оточив поле порохових погребів. Коло мене з'явився сам командир полку.

— Що сталось, товаришу? — запитує мене командир.

— Я його відрпортував: „Товаришу командире полку! Виконуючи службові обов'язки, я помітив диверсанта. Я його попередив, а він наближається. Я стрелив, а він бігом до мене. Тоді я вдруге стрелив... Там напевне ранений.

Присвітили лихтариками, а в болоті лежить військовий.

— Це ж начальник вартової служби, — промовив ко-

мандир полку. — Ваше прізвище, товаришу? — звернувся до мене.

— Курсант полкової школи Бей.

— Дякую, товаришу Бей, за добру службу.

На другий день наказ по полку: „Курсанта другого взводу полкової школи товариша Бея за бойову підготовку та за патріотичне виконання службових обов'язків нагородити премією 500 карбованців і двотижневою відпусткою”. Так полк позбувся Тигра, а я отримав нагороду.

Бей став на ноги і скомандував: „Чотові, до мене!” За мить чотові вже стояли перед командиром.

— Сідайте і слухайте нашу задачу. Ми маємо забрати сьогодні з гарбарні шкіру. Всю шкіру, яка там єсть, бо вона нам потрібна тепер і в майбутньому. Наш плян: четверта чота охороняє болехівський шлях у тім місці, де польова дорога пересікає шлях. Тією дорогою будемо відступати з навантаженими возами.

Четверта чота також охороняє підводи до гарбарні під час акції та в дорозі до лісу. Третя чота вантажить шкіру на вози. Перша чота обсаджує будинок, у якому тепер жандармерія і штаб гренадерів. Крім цього, ще до нападу, перша чота має перерізати телефонні лінії в Долину й Стрий. Вогонь відкрити з усієї зброї по вікнах штабу після вистрілу червоної ракети. Пам'ятайте, що вистріл ракети рівно в одинадцять годин. Друга чота б'єохує вхідний шлях до міста і від нього лівим крилом займає оборону. По закінченні акції буде вистріл зеленої ракети. Перші відступають підводи з шкірою, за ними перша та третя чоти, потім вливаються рої четвертої, а друга прикриває наш відступ. Чи зрозуміли плян?

— Так є, друже командире, — одним голосом ствердили чотові.

— Уточніть час: тепер дев'ять годин і п'ять хвилин. Крім цього, до мене виділити по одному зв'язковому. Наша кличка в час нападу й до повернення в табір „темна

ніч” — „паліть вогні”. Я буду з другою чотою в гарбарні. Тепер ідіть і розробіть пляни в чотах.

*

На кам'янисту землю лягають тіні велетенських буків. Поміж буками в'ється ледь протолочена стежка, якою йде група людей. Дорога недалеко, але її хвилястий рельєф стомив подорожніх. Під ногами хрустять перетлілі гілки, міщаться пахучі гриби, толочиться розкішна папороть.

Поміж Березою та Клименком підтюпцем поспішає дивовижний тип, карячкуватий, обличчя збите віспою, припадистий, мов печериця, ніс. Його вайлувата постать у фуфайці та ватяних штанах скидається на веприка. За ним, також підтюпцем, його два товариші з холодного Зауралля.

— Товариш командир, — заговорив веприк до Берези, — вже думав, що потрапив у руки націоналістичним бандитам, а оказалось...

— Ні, товаришу. Це все наші партизани, рештки розбитого Ковпака. Він же мобілізував багато хахлів, то вони так і залишились тут. — Незнайомці довірилися одні одним і веприк розповідає історії про себе та своїх товаришів.

— Я потрапив у сьому парашутнодесантну дивізію ще в 1942 році. Вона формувалась на Уралі. Ця дивізія поповнюється комсомольцями й партійними командирами зесь час, бо інакше з неї за кілька місяців залишився б гільки один штаб. Щоденно кілька сот вишколених розвідчиків і партизанів скидають на парашутах у запілля німців. Я вже шість разів спускався. Кожен раз виконував завдання і, коли фронт зближався, переходив до своїх. Погуляю два місяці й знов нове завдання. Багато наших товаришів пропало, не виконавши завдання. В травні місяці погуляв у місті Умані. Знаєш, хороший город Умань. А хахлушкі?! — Серед них багато петлюрівських банди-

тів, просто з-за будинків стріляють нашого брата. Там уночі виходити небезпечно, бо вб'ють прокляті. Одного разу взяв хахлушку на човен. Красива чортиця! Вона не хотіла, але я показав їй пістоль. Ну, і вона сіла в човен. Знаєш, у Софіївському парку є хороші озера, підземні канали, статуї, багато декоративних кущів. В нас такого на Уралі немає. Покатався і до неї, а вона — ні. Показав їй пістоль... А тоді на середину озера, стукнув у потилицю та й пустив ракам на корм.

Береза зблід. Подивився на веприка, а він: — Чого дивишся? Шкода тобі хахлушок?

— Ні... я цим не цікавлюсь, — стримав себе Береза. — Ти розкажи, коли ви спустились у Карпатах і які маєте завдання.

— Останній час ми були в Калинівці. Знаєш таке містечко коло Вінниці? Там наша база й великий авіодром. Одного разу напали петлюрівські бандити на ангари і спалили кілька літаків. То, братішка, таке було, що пілоти в кальсонах тікали з авіодрому. Але наспів стрілецький батальйон і їх розігнали. З того авіодрому ми вийшли сюди. За останніх два тижні на Українському фронті спустили більше як три тисячі. В моїй групі було десять чоловіка. Всі визбирались на землі, а наш командир герой-парень! Розглянув карту й каже: „все в порядку ребята. Місцевість хороша, тільки треба принести водки і харчів” — і послав нас чотирьох. Ми прийшли до галічана, щоб дав водки, сала та хліба, а він як закричить: „де я вам візьму? Сам з голоду пухну!”

— Ти, бандитська мордо, можеш пухнути, а нам дай! Дали йому „отбівних”. Більше не буде кричати. Коли повертались назад, то на нас напали бандити. Ти ж знаєш, ми не знали, що то наші. Відкрили вогонь, а їх багато. Оточили нас і ми здались. А Ваня-Сибіряк застрелився. Боявся здаватись, дурак.

*

Полковник Крігер аристократ. Його предки барони з тієї мальовничої баварської місцевості, де починаються шпильчасті вкриті снігом Альпи. У його пам'яті марить-ся веселе дитинство, юнацькі роки, гімназія, а потім — військова академія. Повсякденною мрією було: стати значним полководцем, стратегом світової слави.

Першу світову війну молодим офіцером провів на французькому фронті, але кар'єри не зробив, бо попав у полон і мало не згинув з нужди. Війна закінчилась ганебним Версальським договором. А потім знов військова служба і ніби усміхалась кар'єра, та все пішло навпаки. Він не підтримав гітлерівського путчу, а потім, коли прийшов до влади Гітлер, мало не потрапив у кадет. Особисті друзі врятували і він продовжував службу офіцером у вермахті. Тріумфальний похід на Схід давав надії на нові успіхи. Скоро отримав рангу полковника, але що з того? Дурний фюрер, осел тупий! Захотів одним махом світ поставити на коліна, а тепер... О, тепер з шаленою швидкістю зближається катастрофа. Її вже ніхто не спинить.

Полковник устав, випрямився перед зграбованим у якогось жида дзеркалом, всунув руки в кишені й почав любитися своїм випещеним обличчям. Підійшов ближче і ще раз подивився в дзеркало і аж жахнувся: „Що? Що це? Нова зморшка на лобі, скроні припудрилися си-виною.”

Круто повернувся і запалив сигару. Сигара повільно береться попелом. Підійшов до попельнички, а рядом на туалетному столику з золотих рамок крізь пенсне благо-гально дивиться його улюблена дружина, фрау Маргарет Крігер. Просто дивиться, ніби очима водить за його ру-хами, усміхається, мов промовляє: „Ох і дурень же ти. Я нуджусь самотня в теплих перинах, а ти...”

Крігера вдарило, мов електричним струмом. Йому стало шкода милої дружини, шкода себе, змарнованого життя. Серце огорнув холодний смуток, підкотилось щось

у горлі. Хочеться заплакати, але він вояк. Він не сміє м'якнути. Аж ногою тупнув.

Забряжчали вікна, на блискучу підлогу дрібними кусками посипалося шкло. Полковник повернувся до вікна і в цю мить щось гаряче пронизало його плече. Вмить відчув якісь звуки, якусь тріскотню. У кімнаті засвистіли кулі, в очах полковника пішли рожеві круги, тіло обважніло і він звалився на підлогу.

Повстанці раптово вдарили на будинок комендатури й штабу, поливають його олив'яним дощем. Світло в будинках згасло, потемніло надворі. Десь у місті чути крики, тупотню сотень ніг та скавчання переляканих собак. Німці взяли повстанчий напад за прорив советських військ і в паніці не знають, що робити. Офіцери здирають погоони, медалі, кидають зброю і ховаються в будинках або ж тікають шляхом за місто. Кулемети бубонять, тріщать автомати, а постріли з гвинтівок ніби промовляють: так їх! так їх! так їх! Відгукується в лісі луна й летить у безконечний простір.

Командир повстанчої сотні бігає поміж возами, підганяючи хлопців: „Швидше друзі, швидше!” Потім летить у гарбарню і наказує забирати все, що має цінність.

Хлопці поспіхом тягнуть тюки шкіри, вантажать їх на вози, відправляють під ліс. Ще залишилось довантажити три вози, коли прилетів зв'язковий:

— Друже командире! Німці в місті підготовляються до наступу. Їхні розстрільні, маскуючись поза будинками, обходять нас з правого крила.

Бей подивився на зв'язкового, на вози:

— Дякую, друже. Передайте чотовому, щоб не припиняв вогню. За п'ять хвилин відходимо.

Зв'язковий летить до чотового, а повстанці, вмиваючись потом, довантажують останні вози. Валка, поскрипуючи, потяглась до лісу, а з нею і повстанці сотні Бей.

*

Советські армії у підгір'ї Карпат. Німці на визначеній штабом оборонній лінії будують в горах бліндажі, кулеметні гнізда, спостережні пункти та ходи сполучення. Хребти й вершини гір перетворюються в неприступні фортеці. Готові укріплення маскуються дротяними сітками та живою зеленню. Далі від укріпленої лінії розставлені зачіпні міни, а стежки і прохідні дороги заміновані наступальними мінами.

Перенесення фронту в Карпати змінило ситуацію в старшинській школі УПА. Ще тільки засіріло ранком, а курсанти вже готові. Чотові перевіряють виряд, стан озброєння та роздають харчові запаси. Школа окремими чотами переноситься в іншу місцевість. В другу чоту Черника політвиховником призначено Клименка. Йому байдуже, з ким прийдеться ділити несподіванки, але на душі витворилась якась пустка. Все було якось нормально і весело у великому товаристві, особливо в товаристві земляків — Берези, Степового та Крутого.

Поручника Кацо Клименко чомусь не любив. Може за пронизливий погляд його чорних осетинських очей та надмірну балакучість.

— Ні, — пробігає думка в Клименковій голові, — хіба кавказець наш ворог? Адже він взяв зброю, щоб боротись із спільним ворогом.

Під крилатим буком у гурті парубків і дівчат стоїть чотовий Черник. Щось розповідає й сміється. „Друже Клименко, — гукнув чотовий, — прошу на хвилинку сюди”. Клименко підійшов і здаля привітався. На нього подивився якийсь незнайомий.

— Це наш земляк, — показав Черник на незнайомого. Клименко подав руку й назвав своє ім'я. Той якось прижмурився і промовив: „Пробачте, не дочув”.

Клименко з почуттям невдоволення виразно сказав: „Дід звався Климом, а мене звать Клименком”.

— О, так-так! Ви з якого району? — запитав незнайомий.

— З того, що найкращий з-поміж усіх.

Незнайомий усміхнувся. Парубки порозв'язували свої торби й повитягали з них свіжі хліби.

— Дванадцять хлібів, як у Христа апостолів, — промовив один парубок і широко усміхнувся, показуючи білі блискучі зуби.

— Що ж, дякуємо й за це.

— Принесли б більше та їй-же Богу німці забрали з млина муку.

— Дуже добре, хлопці! Тепер можете йти своєю дорогою, — сказав Черник.

Парубки попрощались, так щиро стискаючи руки своїми великими й шкарубкими долонями, що одна з дівчат аж присіла й скрикнула. Разом з парубками пішов „земляк”, а дівчата залишились з повстанцями, як медичні сестри.

Чота розтяглась у стрілецькому ряді й рушила в похід.

Перший день походу нічим не відзначився: тричі відпочивали і зупинились ночувати в напівзруйнованій хаті лісового сторожа. В хаті витав дух епохи: двері й вікна були виламані, розвалена піч неприємно вражала засмаленим комином. Чота забезпечилась охороною і розмістились по окремих переділах будинку. Кухар поставив на трьох каменях казан і гріє воду. Два повстанці білують теля, рубають на дрібні куски м'ясо, перемивають і кладуть у казан. Вільні від службових обов'язків повстанці перевіряють зброю, миються, а ті, що понатирали на ногах пухирі, вимочують у річці ноги. Клименко з Черником полягали біля хати горілиць і рахували у небесах зорі.

— Що то за земляк? — почав Клименко.

— Я його не знаю. Оповідали місцеві хлопці, що він приїхав у Болехів після розвалу Польщі. Він був районним прокурором, але хороший, можна сказати, надійний хлопець. Одружився з місцевою дівчиною й навіть

таємно охрестив дитину, а як вибухла війна, залишився у родичів дружини і став працювати в підпіллі.

— Став працювати советським агентом!

— Що ви, друже Клименко?! Зрештою, яка різниця між вами й ним? Те, що він був партійний, нічого не значить. Головне, що він — свідомий українець і має добру освіту.

— Він свідомо працює для російської імперії. А те, що він освічений і говорить українською мовою, ще не характеризує його як українця. Адже й росіянин може знати добре українську мову, історію та наші національні традиції, а працювати для большевиків. Не виключена можливість, що народжений в Україні росіянин може бути добрим українським патріотом. Це справа досить складна й до неї не можна підходити загально, визначаючи патріотизм зовнішніми ознаками.

Із-за кушів ліщини вийшли медичні сестри, несучи в пеленах гриби.

— Ось подивіться! — одна із них показує гриби.

— Викиньте геть! Ще потруїте хлопців.

— Що ви, та це ж справжні гриби. Зараз їх почистимо й дамо в казан. Дівчата взялись чистити гриби, а недалеко на зеленій траві порозлягались повстанці. Коні гризуть соковиту траву, фиркають і, прищулюючи вуха, прислуховуються до кожного шереху в лісі. Під деревами тупцюються на одному місці телята і сумно дивляться на палаючий під казанами вогонь.

*

Тиждень важкого маршу непрохідними горами, щоденне недоїдання й короткі відпочинки змучили повстанців, але все ж таки прибули вони своєчасно в Рожанки — пункт збірки для всіх чот. Увечорі всі чоти зібрались на майдані, де командир школи Поль промовляв про завдання, перспективи та несподіванки, які можуть спітка-

ти курсантів під час навчання. Після командира промовляли інструктори школи і хтось із цивільних, який обіцяв допомогти школі харчами.

Через недостачу харчів курсанти у вільні від занять години ходили „пастиись”: на полонинах збирали ягоди, а в лісі гриби. Невідповідне харчування викликало пошесні хвороби: дизентерія та короста замучували юнаків.

Шкільні лікарі Максимович та Щасливий увесь час возились із хворими курсантами. Максимович, галицький жид, добре розмовляв українською мовою, а Щасливий, жид із Мадярщини, нічого не розумів по-українськи; йому важко було зрозуміти хворого курсанта та все ж таки він знаходив спосіб порозуміння й сумлінно виконував обов'язки лікаря. Труднощі лікарів збільшились ще й тому, що в спустошених прифронтових селах трудно було придбати медикаменти, а зокрема мило, потрібне в боротьбі з вошима.

Одначе тримались дружно й міцно всі: лікарі, командири й курсанти, бо кожен розумів, що наріканням чи незадоволенням не поправить становища.

*

Теплий вечір окутав полонину. Навкруги темна стіна смерекових лісів, а над головами в морі кучерявих хмар срібний місяць. Ось там, біля смерекової стіни, зібрались дві сотні курсантів старшинської сотні. За кілька кроків від курсантів інструкторський персонал школи. Серед них: низькорослий Ярема, високий, з рухливим обличчям осетинець Кацо, з тяжким поглядом Степовий, приймний, усміхнений Береза, невгасаючий оптиміст Крутий, начальник інструкторського складу Боровик та інші.

Ад'ютант школи Ткачук скомандував: „до звіту командирові школи — глянь!”, і звітує про стан школи. Командир вислухавши звіт, повернувся до курсантів з привітом: „Слава Україні!” Слово „Слава” повторилось кіль-

ка разів і розпливалось відгуком у лісі. Командир розкрив зошит і читає наказ про надання курсантам перших військових ранг. „Друга Старшинська Школа УПА, постій, дня 13. 8. 1944 р. Наказ Ч..”

Курсантів, які не засвоїли теоретичні знання та не показали себе добре у практичних вправах, переведено в бойові відділи на правах рядових стрільців.

*

Слухаючи лекцію політвиховника, курсанти другої сотні розмістились на зеленій муравині під струнками смереками. Дехто уважно слухає, інші розм'якли в теплому повітрі й позіхають, а ще інші поглядом проводжають озброєних цивільних, що вийшли з лісу. Група проходить перед курсантами. Один із них з борідкою, мов у колишніх польських соціялістів, зупиняється, слухає викладача, а потім заходить під дерево й примощується на покрученому буковому корінні.

По закінченні лекції курсанти ставлять запитання і висловлюють власні погляди на окремі питання, а коли закінчився встановлений для лекції час, курсанти мають перерву. Лектор, попрощавшись з курсантами, йде до табору. Порівнявся з крилатим буком, аж тут цивільний з борідкою перегороджує дорогу з викриком: „Стій, руки вгору!” Політвиховник схопився за пістоль, але той вибухнув розлогим реготом:

— Злякався? Га? Не сподівався зустрітись? — Мовчазна хвилина і Клименко кинувся в обійми:

— Грицю! Чорте чорний, де ж ти взявся? Не раз я думав про тебе, не раз вважав тебе мертвим. Невже тебе не схопило гестапо?

— Було всього, та викрутився. Про тебе чув та кож, що ти був в арешті. А як же твоя родина?

— Не згадуй, — сумно промовив Клименко. — Зашилися там. По чортячому склалися події, і вони за-

лишились. Знаєш, в гестапо я сидів разом з Білотченком. Пригадуєш майора Білотченка?

— Звичайно, а що ж з ним?

— Нас разом випустили і він пішов у Літинські ліси. Що пізніше з ним сталося, я нічого не знаю. То були останні дні 1943 року, коли більшовики прорвали німецький фронт у погребіщенському напрямі й всі панічно втікали, я в той час повернувся з арешту. Вдома хвора дружина і діти. Хотів їх забрати, але родичі не пустили. Попрощався з ними і попав аж сюди.

— Не журись. Більшовиків розіб'ють і ми повернемось додому...

— Що ти сказав? Хто їх розіб'є?

— Як хто? Їх навмисне пускають на захід, а там англійці з американцями як садонуть, то з них тільки чорти посипляться.

— Дурний ти, Грицю! Ніхто їх не буде бити. Їх врятував Сталінград, і вони підуть аж до Атлантику. Їхня перемога спаралізувала антикомуністичні елементи і дала можливість об'єднатись комуністам по всій Європі. Європейські народи вже мають досить гітлерівського терору, а того, що несе їм комуністична Москва, не уявляють і будуть допомагати їй, як визволительці з-під гітлерівського чобота.

— Виходить, переможе комуністична доктрина. Того ж ти прийшов сюди, якщо не віриш у нашу перемогу?

— Віра — велика сила. На вірі може триматись наш рух, але я прийшов тому, щоб не бути гарматним м'ясом у німецькій шинелі та ще й тому, щоб помститись більшовикам за їхні злочини.

— Виходить, що буде світова комуна. Підіймаймо руки вгору і — до комуни.

— Комуни ніколи не буде, але більшовики захоплять Європу — це може бути. Там їх впізнають, як ось

ти впізнав за півтора року, і створиться рух проти російського, забарвленого комунізмом, імперіялізму.

— Ось так... ну добре! Поживемо — побачимо. Що ж ти робиш тут, друже?

— Вчуся партизанської справи і політично просвіщаю твоїх земляків.

— А ти що робиш тут? — звернувся Клименко до Гриця.

— Тут, брате, вийшла дурниця. Ваші хлопці пограбували інженера Віктора. Того, що в Погребищсму допомагав нашим хлопцям. Він втікає від більшовиків і тут зупинився, а прийшли повстанці й забрали в його речі.

— Значить, побарахолили мого земляка.

— Побарахолили. І не одного його...

*

Наближається холодна, дощова осінь, але курсант несе військову повинність. Не виключені з такої повинності старшини та політвиховники старшинської школи. Прийшла черга до Клименка й він очолив п'ятичленну групу, якій доручено провести розвідку місцевости далі від розташування школи. Хлопці зібрались, коли ще надворі сіріло, і вийшли з лісу. Поминули Рожанки, далі лісом та хребтами перейшли через гору Чиряк і зупинились на вершині Магей-гори.

Перед ними відкрилась чудова панорама Карпат. Під ногами нижчі гори, порізані потоками та вкриті буйними смерековими та буковими лісами. Сиві хмари плывуть над верхів'ям дерев, в долині де-не-де клубиться синій дим. Там потік, перегороджений кам'яними брилами, створив водяний басейн. Ніби дзеркало, блищить вода, а в ній іскряться соняшні промені. Не чути людського духу, тільки вітер шумить у полонині.

Розглянувшись, хлопці розподілили обов'язки: один

зорить навколишню місцевість, два спустились до струмка варити їжу, а два примостились у затишному від вітру місці, закурили самосаду.

*

Сонце викотилось із-за гір, і тіні зникли над струмками. Шумить-шепоче ліс, а в струмочках по камінчиках — плыве-дзюрчить вода. Вимитий дощами, вичесаний вітрами кучерявиться ліс над полониною. Південною стороною полонина вперлась у смерекову стіну, і в тім місці завітчана арка з тризубом та з синьо-жовтим прапором над нею. Під самою аркою прибрана для промовців трибуна.

Небо голубе-голубе, як верхній край прапора, а в нім, у тім українськiм небі, ворожі літаки. Пливуть один за одним десь на Мадярщину, на Будапешт, несуть руїну містам і смерть жінкам і дітям. Здалека чути артилерійську канонаду та кулеметну стрілянину. Чути сильні вибухи і в повітрі смердить гарматним порохом.

„Війна-війна” — зненацька пролетіла думка в Клименковій голові. Він, як і всі курсанти школи, виголений, вичищений, з чеканням чогось непевного вмаршовує на площу. Ще зранку 21-го вересня 1944 року площу виповнили дівчата й хлопці, жінки й чоловіки, бабусі й діди з білими бородами.

На схилі гори з'явилась колона озброєних людей. Колона, мов суцільна лава, спускається в напрямі святочної площі. Люди дивляться і розмовляють між собою: „Військо, ге, наше українське військо”. Дідугани попихують люльки і схвально похитують головами.

Друга старшинська школа УПА вмаршувала на площу і стала трикутником перед трибуною. На курсантах уніформи всіх європейських армій, але в кожного на кашкетах тризубці. Коли на площі появился командир Поль, адьютант скомандував: „Курінь, струнко! До звіту ко-

мандирові вправо — глянь!” — і лави курсантів спрямували погляди на командира. По звіті командир привітався з курсантами і „Слава Україні” розпливалось у просторі, луною відбилосся в лісі. Свято почалося співом національного гимну, а потім отець Рафаїл відслужив молебень. Після служби Божої курсанти приймали присягу: „Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь перед моїм Народом і Батьківщиною...” Після присяги курсанти однорядом рушили до національного прапора. Попереду штабові старшини: командир УПА Тарас Чупринка, начальник Головного Штабу, полковник армії УНР Ступницький, майор Береза, майор Степовий, військовий інженер Крутий, сотник Боровик, поручник Ярема, поручник Кацо, ад'ютант школи та інші. Урочиста частина закінчилась промовами високих старшин: командир Саблюк вітав курсантів від імені повстанців УПА-Схід, від ГВШ вітав їх командир Лицар та інші.

Свято завершилось мистецькою частиною. Хор старшинської школи проспівав марш „УКРАЇНА”, зворушливо й сумно пронеслися слова маршу „Чорними хмарами вкрита руїна...” Поміж окремими піснями курсанти деклямували вірші на героїчні теми визвольних змагань та сатиричні на ворогів українського народу. У другій частині мистецької програми — інсценізація з життя курсантів. В загальному видовище справило приємне враження на присутніх.

Сонце сідало за гори. Вечоріло, а звуки артилерійської канонади зі сходу помітно зближались. Літаки кружляли у рожевому небі.

Фронт, що насувався ближче, загрожував старшинській школі. Командування робить усе для забезпечення школи. Щоденно охороняє школу одна третина курсан-

тів, які виконують службу в заставах, стежках, стійках та розвідці.

Осіньного ранку, коли ліс убрався в червоно-жовті шати, чота Черника вийшла в заставу. Небо облягають олив'яні хмари; вони безконечно пливуть зі сходу, лягають на вершинах гір і затемнюють долини, струмки. Починає порохити мжичка і в повітрі темніє, мов уночі. Глинястий ґрунт вбирає вологість, насичується водою і м'якне, перетворюється в клейкувату масу. В таку негоду розтяглися похідним рядом курсанти Черникової чоти і місяць солдатськими чобітьми глиняну твань.

Похідний ряд зупинився. Чобіт Артема залишився у густій твані і він, стоячи на одній нозі, розмахує в повітрі руками. Клименко витяг з твані чобіт: „Тримайся за мене та взувайся”. Артем всунув заболочену ногу в широку халяву і почав лаяти німаків: „Чорт-зна що за чоботи. З нашого чобота так зразу не вихопиш ноги. А це не вспів ще піднести ноги, як він залишився в болоті. А в нас і болота які! Ти не знаєш наших болот”.

— Чорногуз ти болотяний! Виріс у болоті та й хвастаєшся, — пробігаючи повз Артема, глузує з нього Клименко.

— Що не кажи, а Волинь — свята земля. Там хліб і сальце до хліба, а тут...

Стрілецький ряд зупинився під розлогим деревом.

— Це вихідна точка застави, — промовив чотовий. — Ті, що залишаються тут, розіпніть намети, — і чотовий вказав місце кулеметної стійки та призначив секрет.

— Друже Клименко, ви з двома стрільцями підете в секрет. Місце я вам покажу.

Секрет призначений при виході з лісу в молодій бучині. З кущів добре видно дорогу аж до струмка. Там, понад дорогою, кілька селянських хат. Секрет залишається пильнувати поле зору на двадцять чотири години.

— Друже Артеме, ви починаєте перший. Обов'язки зорця знаєте?

— Так є, друже Клименко!

Артем вибрав зручне місце в гущавнику, пробрав молоді памолодки буків, присів і розглядає поле й дорогу. Клименко з Циганом у гущавнику. Мжичка густішими краплинами спадає на обличчя, по шиї стікає десь під сорочку. Клименко закурив.

— Дай же й мені! — звернувся до нього Циган.

— А ти свій уже викурив? Погано. Треба економити. Ми тут магазинів не маємо. На, кури, — набрав повні легені диму й дав папіросу Циганові. Той тричі затягнувся і закліпав віями, пускаючи носом дим.

— Ну й сильний же чортяка! Де такого дістав?

— У власній кишені. Не ходив з тобою грабувати втікачів...

— Та які ж то втікачі?! Шляг би їх трафив. То напевне советські агенти.

— Не кажи дурниць. Ти пограбував мого земляка, інженера Віктора. Він з Грицем допомагав будувати підпільні організації.

— З яким Грицем?

— З тим, що приходив скаржитись на вас.

— Нічого твоему землякові не сталося. Ми забрали папіроси та трохи цукру. Йому ще вистачить до самого Берліну.

— Друже Клименко, — пошепки звернувся Артем. — Двоє цивільних ідуть у напрямі лісу.

— Хай ідуть. Їх затримає стійка.

Одяг промок і холодним плястром прилипає до всіх частин тіла. Волога холоднеча проймає все: пальці позябли, а з кінця носа стікає неслухняна капля. Щоб трохи зогрітись, хлопці притиснулись один до одного плечима, а на голови накинули смерековий лубок.

— Оце така запорізька січ, — почав Циган. — Краще було б сидіти вдома, або йти з німцями на захід. Якось би перекрутився й жив би, як людина, а тут з голоду та холоду...

— В нужді кується наша доля. Читав „Чотири шаблї” Яновського, де він говорить: „Ми станемо плечима до плечей, і світ відчинемо, як двері!” Пригадуєш його славних командирів, от хоч би Остюка. Він не скиглив, як ти. Кидався в найнебезпечніші місця, у вогненне пекло і перемагав ворога вірою у власну силу. А програв наш народ визвольні змагання тому, що серед нього було немало таких боягузів, які сиділи на теплих печах і скиглили „моя хата скраю”. Народ визволиться з-під чужого ярма тоді, коли ми всі станемо плечима до плечей.

Циган шморгнув носом, всунув пальці в рукави і ще тісніше притулився до Клименка. „Я буду дрімати, щоб забути про хліб і теплу хату.”

Клименко поринув у фантастичний світ. Перекинувся думкою в своє минуле і пригадалось дитинство. Безжурне дитинство, коли надворі закручується метелиця, а в комині сумно стогне вітер. На землю падає лапятий сніг, на вікнах появляються дивовижні малюнки. Мороз-маляр розписує на склі взори, місцями розтріпані, а місцями закруглені з срібlistими на краях відтінками. Діти галасливо на санчатах спускаються з горбка, кидаються свіжозліпленими сніжками, а він в надвечірніх присмерках коло заліпленого вікна. Дивиться із хати, і так хочеться туди, де веселяться товариші. Хочє, але не може, бо немає чобіт. Свинареві хлопці також не мають чобіт, але вони в рогозняхках. Вони мають кожушки. Гірко малому, аж в очах сльози. Витираючи очі, шморгає носом і знов припадає до шибки. Нічого! Колись і він матиме чоботи, колись і він піде до школи!

Кадр з минулого зник. Клименко гірко усміхнувся. „Щастя не було в дитинстві, — подумав, — не буде й ніколи. Буде брила мокрої землі, а може й так вовки розтягають кості. Життя — невідома спіраль. Ідеш по ній до кращого, а вона раптом завертає до несамовитих терлинь і кінчає холодною смертю. Хочеться жити! Хочеться кріпко вчепитись за віжки життя і гнати до кращого

щасливого... Все від невідомої сили. Я грішив і за це мені така нагорода. Я грішив тим, що не вірив у сили Всевишнього, грішив перед власною совістю, бо залишив своїх дітей на призволяще, а сам пішов... Пішов, бо мене кликало почуття обов'язку. А що з цього? Все це романтика життя, недосяжна романтика в сучасному світі. Я палаю любов'ю до справедливості, а вона, справедливість, втікає від мене..."

Непроглядна ніч. Зорити не можна, треба слухом розпізнавати: іде хто, чи іде. Вітер гуде і свище в гіллях, десь далеко скиглить лис. Дуже сумно робиться в таку ніч.

Перед ранком зорить Клименко. Ось із-за будинку з'явилась група людей. Один, два, три... аж семеро озброєних ідуть дорогою в ліс, на заставу. Клименко повернувся до хлопців:

— Цигане, Цигане! Негайно біжіть на заставу й повідомте, що в нашій напрямку йдуть семеро озброєних людей. Артеме, кулемет ставте ліворуч мене. Тихо, не сопіть!

Два автоматчики пройшли попід кущі бучини, а за ними у недалекій віддалі решта озброєних. Пройшли і зникли в лісі.

„Хто вони? — подумав Клименко. — Різноманітний одяг, як у наших”.

Минуло кілька хвилин, і в долині попід потоком показалось море голів. Ідуть піші, їдуть на конях, є й кілька двоколісок.

Затріщали памолодки бучини і Циган доповідає: „Наші бойові групи переходять фронт. Їх пройде сюдою кілька сотень”.

Перед кущами перші колони. Попереду рій автоматчиків. обвішані через плечі магазинками, в інших на поясах висять довгі магазинки. трохи вигнуті, мов ріжки. За поясами гранати: німецькі, червоноголові мадярські та російські репанки, що їх прийнято називати лимон-

ками. Деякі партизани несуть „дехтяри”, а також німецькі та чеські кулемети. На в'ючних конях міномети та скриньки з боєприпасами. Між засмаглими повстанцями, на коні — дівчина. За сідлом прив'ючена ковдра і подушка, по боках торби з написом „Червоний хрест”. Дівка всунула в стремена ноги, аж її спідничина збіглась, і круглими колінами притягає очі вояків. Похідну колону об'їжджає вершник. Розкішні чорні вуса, з-під сивої кубанки кучерявиться чуб, на правому плечі російський карабін, а на лівому німецький МП. За поясом рядком гранати. Цей ніби народився із зброєю на коні. Кінь під ним танцює, а він злегка підвівся в стременах та й до дівки: „Гей, бабо, а де ж твій макогін та рогачі?”

— Сам ти макогін, — випалила дівка. Козак зблизив свого коня, простягає руку, щоб пригорнути „героїню”, але та відхилилась та як стьобне нагайкою через плече: „Котись, поки макітра на шиї держиться!”

Козак стиснув острогами коня і погнав до передньої колони. Дивлячись на їх шапки та кереї, Клименко узяв цю групу за кубанських козаків. Козацьку групу замкнула похідна група з парюкінною кухнею та кілька коней, нав'ючених продуктами.

*

Над річкою, покритою зеленню смерекових лісів, два шляхи, мов дві гадини, переганяються, місцями зближаються і, ледь розділені вузькою смужкою пасовиська чи сінокоосу, простягаються десь далеко. Один шлях вимощений дрібним шутром, а другий залізничний, що в міжгір'ї з'єднує останні кілометри української землі з мадярською. Шляхи тягнуться попід Синевицьке Нижне, перерізають Синевицьке Горішне і через Сколе йдуть у Лавочне...

Цими шляхами безконечно йдуть сірі постаті: обкурені в боях, покриті дорожньою пилюкою, оббризка-

ні дощовою тванню — це люди фронтових походів. За ними шляхом котяться різних типів авта: зіси, форди, мерседеси, понтонні човни, парокінні двоколки, козацькі брички, колгоспні гарби, їдуть верхами на конях та на довговухих осликах.

Залізничним шляхом скрегочуть і свистять потяги, навантажені танками, мінометами та гарматами і в сірих шинелях людьми. Тріумфальний похід московського хана Йосифа Першого, який поставив на ноги все і всіх, щоб залити Європу її кров'ю, стрясти з неї стару „буржуазну” культуру та посіяти зерно всесвітнього комунізму, з культом російського панславізму.

*

В Скольому тихий осінній ранок. Біля клюбу, прибраного советськими плякатами й гаслами, збирається місцева інтелігенція. Під плякатом, на якому советський солдат багнетом проколює фашиста, стоїть гурт людей. Чорноока, дбайливо одягнена, вродлива панна показує дамам на плякат і сміється разком білих зубів. До будинку під'їздить „емовка” і з неї висідає троє мужчин. Холодно вітаються і зникають за дверима клюбу.

— Хто це? — питає старша пані.

— Хіба не пізнаєте? Той перший, Чупіков — секретар партії, а тих двоє — голова району і начальник НКВД, — пояснює чорноока панна.

— І вони вже тут?! — дивується старша пані.

— Вони ж казали, що вернуться. От і повернулись...

На ганок виходить незнайомий чоловік і звертається до присутніх:

— Товариші й товаришки, заходьте в залю!

Люди ідуть у залю й розсідаються на стільцях. Конференція інтелігенції Скільського району починається пропагандивною промовою секретаря райпарткому Чупікова.

Увечорі гулянка в советському стилі. Перший страх у людей розвіявся і в залю почали сходитись делегати конференції. Тут учителі, новоприбулі урядовці районного апарату та військові. На сцені військова оркестра. Блищать мідні труби та, вже напідпитку, розмовляють між собою музиканти. На плечах у них широкі погони, на грудях — ордени та медалі, мов кров'яні плями.

Під стінами сидять чоловіки та жінки, а в гурті кілька молодих дам. Чорноока красуня, вигинаючись струнким станом, дивиться на входні двері. В залю ввійшов молодий офіцер і зупинився коло дверей. Офіцер легко вклонився дамам, підійшов до чоловіків і представився: „Ляйтенант Фядін”. Чоловіки, заскочені ввічливістю советського офіцера, насторожились і, не знаючи що казати, почали хвалити військову оркестру. Офіцер задоволено слухає похвали і самовпевнено звертається до кількох хлопців: „Товариші, якщо бажаєте випити, заходьте в буфет. Я сьогодні іменинник і частую всіх”.

Хлопці подякували, але залишились у залі.

Оркестра заграла вальс. Легкі звуки „На сопках Манджурії” заповнила залю. Появились перші пари танцюристів. Ляйтенант зустрівся з очима чорноокої красуні. Хвилинна витримка, а потім підійшов і вклонився: „Дозвольте один вальсик?”

Мелодійні звуки спокійно плывуть у невідому даль. Брязкають мідні тарілки, якими вправно вимахує стрижений вояк, з сержантськими нашивками.

Тримаючи за гнучкий стан чорнооку, ляйтенант легко веде її в танці, а вона, ніби троянда, схилила на бік голову і допитливо дивиться на стрункого офіцера.

— Чи можу знати ваше ім'я? — обережно запитався ляйтенант.

— О, чому ж ні? Називаюсь Іра.

— Прекрасне ім'я. Ви з міста?

— Ні, я з села. Мій батько кооператор, а я закінчила гімназію й вчителюю в Підгородцях.

— У Підгородцях?!

— Хіба ви знаєте Підгородці?

— Чув про це село. Можливо колись там буду, чи можна відвідати вас?

— Я рада вас бачити в нас, але...

— Що?

— Знаєте, в ці часи треба бути обережним, та й для мене...

— О так, цілком зрозуміло. Я знаю місцеві обставини. Товаришко Іро, чи можу я після вальсу запросити вас на келих вина?

— Дякую, тільки не зразу.

Мідні труби протяжно заревли і, ніби втопившись, замовкли разом із мідними тарілками. Танцюючі пари розійшлись по просторій залі, посідали на лавках.

*

Телефонний дзвінок пробудив закохану пару. Фядін скочив до телефону, зняв слухавку і, відкашлявшись, заговорив: „Галло! Ляйтенант державної безпеки Фядін. Так, так, добре. За півгодини буду. До побачення!”

Повісив трубку і схвильований пройшовся по кабінеті. Запалив папіроску і, пускаючи хмарку голубого диму, промовив:

— Ірусю, я мушу йти в партком. Розумієш, військовий час, обов'язки... Іра глянула проникливо на Фядіна і відчувала якесь незадоволення, може більше... може він щось знає про неї та не хоче сказати. Він її любить і боїться перейти границі душевного почуття. Іра встала з софи і підійшла до ляйтенанта:

— Ти хвилюєшся. Що сталось? Кажі. Кажі, що сталось?

Ляйтенант подивився на Іру мовчки, вагаючись, потім ухопив в обійми й пильно заглянув у її чорні очі.

— Ірусю, ти мене любиш?

— Ти ще питаєш? Ще не пересвідчився?

— Ірусю, ти ж знаєш, що я тебе люблю понад усе на світі. Я не можу без тебе жити, а тут...

— Що? Говори! — і в Іри ринули з очей сльози. Вона схилила на груди Фядіна голову і заплакала.

Фядін понад її голову холодно глянув на двері, на портрет Берії і, ніби здавлений гірким переживанням, заговорив:

— На тебе й твого батька є донос. Донос, за який ви мусите важко відповідати перед радянською державою. Ти не можеш мене зрозуміти в цей час.

Ірина здригнулась.

— Донос?! Хіба ж донос вже є доказом злочину.

— Ще не є доказ, але в усякому доносі є якась частка правди і...

— Дорогенький, хіба доноси чи службові обов'язки сильніші за кохання? Доноси можуть бути фальшиві, або маловажні, а...

— В тім то й річ, що маловажні, — продовжує Фядін, — але ти мусиш зрозуміти моє становище в партії. Адже мені скажуть: „кохання з контрреволюціонеркою виключає інтереси партії”. Тоді кінець простий. Мене з партії геть і у в'язницю. Те саме з тобою й твоїм батьком.

— Ні! Ні! Цього ніколи не буде. Мій дорогенький, я до цього не допущу. Ми будемо разом, тільки скажи, що треба зробити.

Фядін пригорнув Іру і, легко зітхаючи, промовив:

— Я знаю що ти мене любиш. Я знаю, що ти розумна дівчина і віриш у силу радянської влади. Знаю, що націоналістичний чад далекий твоїм почуттям. Так само я розумію, що ти хочеш зі мною жити. Знаєш, Ірцю? Ми мусимо довести партії й урядові нашу вірність, тоді наше життя гарантоване. Конкретно: ти зв'язана з націоналістами, знаєш їх імена, зв'язки. Отже, ти повертаєшся в Підгородці й збираєш про них всі дані: їх кількість, озброєння, місце їх розташування. Добре буде, якщо ти з їх старшинами ввійдеш в інтимні стосунки і розкриєш їх

пляни. Всі ці інформації забиратиме в тебе одна жінка. Інформації підписуй ім'ям „Зірка”. Це буде твоє службове ім'я. Згода, Ірусю?

— Так, — ледве промовила дівчина. Їх губи зрослись у поцілунку.

Стук у двері. Фядін відімкнув двері, в кабінет увійшов рядовий енкаведист.

— Товаришу лейтенант, вас кличуть до парткому.

— Я зараз буду!

Енкаведист вдарив закаблуками і вийшов. Фядін повернувся до Іри, взяв її за руку.

— Так все, Ірусю. Наше майбутнє. Будь спокійна і уважно виконуй завдання, а покищо до побачення.

Пригорнув її і поцілував. Підвівши до дверей, випустив свіжу жертву, а сам важко опустився в крісло.

— Да. Чекістом не важко бути. Натиснув на спуск нагана і ворог мертвий... А от бути артистом і грати роллю закоханого — це важче.

Похідний ряд розтягнувся в безконечності. Маневруючи лісистими горами поміж скупченнями советських військ, крізь лісову гущавину, по звалищах напівзотлілих дерев, повстанці пробираються в советське запілля. Протягом триденного маршу не стало харчів і в безлюдній місцевості не можна нічого здобути. На плоскогір'ї Магури порожні бункери та система фронтового укріплення. У бункерах та сполучених ровах залишилась амуніція до гвинтівок та автоматів. Місцями скриньки з мінами та ручні гранати. В окремих скриньках пляшки з прозорим плинном. Повстанці роздивляються і нюхають у пляшках рідину, але нічого не добирають. Військовий інженер Крутий пояснює: „Бачите, ці пляшки зсередини вкриті якоюсь масою. Це, очевидно, парафіна, яка охороняє скло від ціяністої кислоти, що може роз'їдати залізо і сталь. Такі пляшки вживають у боротьбі з танками”.

Дощ і вітер примусив повстанців залишитись на ніч у затоплених водою бункерах. Повстанці зносять скриньки з-під амуніції, ставлять їх на затоплену водою підлогу і накривають смерековими кругляками. Так появились помости, на яких розмістились повстанці. Посередині бункерів на скриньках наклали землі й на ній розпалили вогні. Дим крутиться в бункерах, їсть очі, дере в горлі, але хлопці загортаються в намети і спокійно засинають.

Старшини штабу школи також розташувались в бункері. Дзвінка з меткістю господині принесла води і поставила з казаном на вогні.

— Чи не думаєте на вечерю зварити вареників? — жартуючи запитав Береза.

— Вареників не зварю, але кавою почастую.

— Де ж ви її візьмете?

— Ще трошки затримала. Вже два місяці ношу і аж тепер пригодились. — Ось, — і показала маленький клуночок.

Командир Поль сперся плечима об стіну і стягає з ніг намоклі чоботи. Мокрі халяви тісно обліпили набряклі литки, але він з усієї сили тягне ногу, зачепивши каблуком за колоду.

До бункера заходить чотовий Черник:

— Друже командире, політвиховник Клименко тяжко хворий. Лікарі думають, що це може бути тиф.

— Зараз приведіть його сюди!

Черник вийшов із бункеру, а Дзвінка робить постіль. Розстелила смерекові гілки, склала вчетверо намет й, поки двоє курсантів увели під руки Клименка, постіль уже була готова.

— Друже Клименко, — звертається до нього Дзвінка, — лягайте ось тут. Як ваші ноги, мокрі?

Він мовчки труситься в пропасниці. Дзвінка стягнула з нього чоботи, витерла сухою плахтою ноги і натягнула на них свої вовняні панчохи. Приклала руку до скроні: „Має велику гарячку. Мабуть вхопив грипу. Дам

йому аспірини та обігрію — і пройде”. Обгорнула Клименка ковдрою, а сама взялася заварювати каву.

Старшини мовчки дивляться на палаючий вогонь і кожен щось думає. Їхні тіні хитаються на стінах, збільшуються і розпливаються від раптового спалаху тліючого поліна.

Зваривши каву, Дзвінка порушила підземну тишу:
— Не сумуйте, вже готова кава. Давайте посуд.

Старшини заметушилися коло своїх наплечників. Крутий підносячи до губів чорне питво, ввічливо вклонився і подякував Дзвінці. Вона усміхнулась і підійшла до Клименка:

— Ось дві аспіринки. Киньте в рот і запийте кавою. Клименко ковтає гаряче питво і покривається рясним потом.

— Все в порядку, друже політвиховнику, потіння — добра познака. Загортайтесь у ковдру і спіть.

Тиху ніч розбудив вибух. Один, два і кілька разом. Командир Поль натягає чоботи, а інші старшини вже вибігли з бункеру. Попід бункером пробігло кілька людей. Вибухів більше не чути, але Дзвінка насторожилась і не знає що робити. „Що сталось? — думає про себе дівчина і страх поліз холодним потом по спині, — мабуть більшовицька розвідка закидала гранатами наші стійки”. Чути тупіт і в бункер заходять старшини:

— Що сталось? — нетерпляче запитує Дзвінка.

— Нічого страшного. Коні зайшли на мінні поля, — сказав командир.

— Лягайте спокійно спати, — порадив дівчині Крутий і сам примостився в кутку.

*

За горами показалось сонце, але повітря холодне. Проспавшись, курсанти вийшли дихнути свіжим повітрям та глянути на сонце.

— Перша чота, до кухні по сніданок! — вигукнув черговий підстаршина. Підбитих мінами коней службова чота ще вночі достріляла та облупила і порубала на м'ясо. Наварили юшки.

— Добрий лошак та солі бракує, — вголос присмакує Циган.

— Та ще картоплі й якоїсь затирки, — додає Артем.

Випивши юшку, хлопці жують тверде м'ясо та жартують, а стара конина мов гума погинається під зубами. Поснідавши, курсанти вирушили в похід. Одна чота в передньому забезпеченні, а всі розтяглись похідним рядом. Задне забезпечення тримає чота жандармерії та передає все помічене десь на горах.

По дорозі часто зустрічаються трупи мадярських солдат. Он чорними дірками очей, може єдиний син у матері, дивиться в небесну голубиць. Стегна й литки обгризені вовками. А на самій стежці другий вояк, розкинувши руки, припав лицем до землі. На його ногах черевики, сорочка й мундир вимащені землею й кров'ю та стягнені вовками аж на шию. Обгризені стегна та ребра стирчать з глинястої землі мов жахливий докір. Під кущами розкидані намети, скочені шинелі, розмоклі й напівзогнили наплечники та безліч набоїв і мінометних стрілен. Курсанти обмінюють свої заржавлені набої на нові, що добре збереглись у скриньках. Постійні страшні картини притупили людське почуття — курсанти йдуть, жартують та сміються. Один, що завжди скаржився на голод, приклав багнета собі до заду і крутить ним мов хвостом, підскакує, іржить по-кінському.

— Псом ти скавучав би якби не я, — гордо промовив Циган.

— А чим ти прислужився? — хтось запитує Цигана.

— Як чим? Нагнав коней на міни.

— То це ти так?

— Та не кричи, дурню. Не будемо вмирати з голоду...

*

Маневруючим переходом повстанча школа вийшла в більшовицьке запілля і зупинилась в Чорному потоці між Ясенуватою та Болтом в околицях Либохори, Тухлі і Липи.

Розвідка принесла відомості, що з сіл не можна до-ставати харчів, бо там квартирують солдати прифронто-вої смуги. Одначе на другий день почались кінцеві нав-чання та іспити з деяких дисциплін, а в обідню пору віль-ні від службових обов'язків повстанці розбрелись на зру-бах збирати ягоди ожин. Інші збирають лісові гриби і тут же без солі печуть їх на вогні та їдять.

Перед закінченням школи, що мало відбутись 15 жовтня 1944 року, приставлено харчі: хліб, цукор, крупи, масло та кілька ялівок. Настрій у курсантів покращав, зродився бойовий дух і бажання якнайшвидше вклю-читись в активну боротьбу з російським окупантом, але несподівана подія розлютила курсантів і старшин. По-ручник Кацо перейшов до більшовиків і становище шко-ли змінилось. За Кацом розіслали стежі та розвідачів, але школа в повному поготівлі розробляє плян зміни місцевости. Того ж дня перша сотня школи відійшла в Чорний ліс, а ранком 14 жовтня друга сотня, штаб шко-ли та чота ВПЖ також відійшли. Приємне ранішнє по-вітря; срібноликий з неба дивиться в Карпати, а на ши-роких листках росяні краплини. Курсанти в новому по-ході на рівнини, на широкі простори і харчові достатки. Вже дванадцята година дня. Раптом наказ: повернутись назад у Чорний потік.

*

На заставі спокійно. Командир застави Клименко поправив одяг, підтягнув пояса і вийшов з бункру. З вершини хребта видно червоне коло сонця, що десь заче-пилося краєм за гору і силкується підвестись із сірого туману. Клименко вдихнув на повні груди свіжого повіт-ря і пішов до стійкового.

— Що роздивляєшся, друже? — запитує стійкового.
— Крізь туман погано видно, але мені здається що на Ясенуватій рух якихось людей. Хто ж там може бути?

Клименко приклав бінокль. „Не здається, а рух людей. Поклич Цигана”.

— Друже командире, на ваш наказ! — вдарив Циган.

— Зараз повідомте командира школи, що в напрямі Чорного потоку зближається ворожа розстільна. Точної кількості встановити не можна, але буде коло сотні солдат.

Минає кілька хвилин і на Ясенуватій добре видно озброєних солдатів. Клименко дивиться в бінокль і бачить поручника Кацо.

— Ось що, Кацо вислугується в советчиків. Ах ти азійське стерво! — вилаявся Клименко і стежить за ворожим рухом.

Поміж деревами виходять курсанти другої сотні й між ними Коник.

— Друже Клименко, з роєм залишаєтесь на Болту аж до мого відклику. На випадок наступу більшовиків приймаєте бій і відступаєте на Чорну Сиглу, де буде наша сотня. Повторіть наказ.

Клименко повторив наказ, командир сотні Коник сказав: „Дякую. Тримайтесь”, а сам побіг на чоло сотні.

*

В старшинській школі УПА неділя почалась польовим Богослуженням. Курсанти чотами стоять перед престолом і священницькі обряди сповняє ще молодий і гарно збудований отець Рафаїл. До старшин підходить посланець із застави і передає повідомлення командирові Полю. Вислухавши повідомлення, командир злегка зблід, щось переговорив із старшинами. Священик припинив Службу Божу. Командир тихо, але виразно скомандував до повстанців: — Відділ, струнко! Друзі, нас заскочила

несподіванка. Негайно відходимо звідси. Друга сотня через Болт відходить на Чорну Сиглу. Штаб школи відходить потоком у північно-східньому напрямі, значить, також на Чорну Сиглу. Чота польової жандармерії займає оборону від Ясенуватої і прикриває наш відступ. Друже Хміль, ви командуєте чотою. Друзі! Спокійно і швидко виконуйте наказ.

Старшини побігли до своїх наметів. Канцелярські матеріяли і запаси набоїв курсанти вантажать на в'ючні коні.

Дзвінка пришнуровує свій наплечник, туго набитий медичними матеріялами, перевіряє справність автомата та магазинків до нього. Ця — як лісова мавка, не знає ні страху, ані втоми. Одначе, тепер вона чогось дрижить. З болем у серці очима прощається з партизанами другої сотні, які швидким кроком проходять повз неї і губляться в лісовій гущавині.

Чота жандармерії розсипалась у розстрільну і зайняла оборону від Ясенуватої. З Ясенуватої показалися перші лави наступаючого ворога. Виблискуючи автоматами і „дехтярами”, вони швидко йдуть на замаскованих повстанців.

Тихий ранок прорізали вискотливі кулі, і над кущами послався смердючий дим. Бій почався. Кілька советчиків, мов зламані упали в буйні заростні ожин. Лунають зойки, стогони і російські матюки.

Повстанська чота дружньо борониться, плює олов'ячим дощем ворогові в очі. Штаб з в'ючними кіньми зник у глибокому потоці.

Попереду на коні командир Поль-Польовий, за ним адьютант Ткачук, інструктори: Степовий, Ярема, Береза, Крутий, розвідчиця Дзвінка та інші штабові люди. Величезний звалений вітром бук перегородив стежку над гірським струмком. Командир, щоб обминути дерево, звернув коня вліво, і в цій хвилині з різних боків зататахкали кулеметні серії.

Із-за стовбура зваленого дерева в капітанських погонах на німецькому френчі вискочив советчик.

— Здавайсь банда! — закричав громовим басом.

Майор Степовий повів автоматом, і капітан посунувся обличчям у коріння вивернутого вітром бука.

З двох боків вискочили советчики, намагаючись схопити в полон повстанських старшин.

Поль скочив у струмок і садить серіями по ворогах.

— Ой, лихо. Командир убитий! — звереснула Дзвінка.

До командира, який упав обличчям у воду, підбігає ад'ютант Ткачук. Нахилився над ним, і в його очі бризнула з командирової шиї кров. Схопивсь за плече і присів на одній нозі у воду.

Дзвінка піднесла автомат і не встигла натиснути на спуск, як із-заду розмашисто вдарив її ногою рудоволосий у забрудженій фуфайці. Військовий інженер Крутий, що заліг в ожині, взяв на мушку рудоволосого, і той тільки руками заметляв у повітрі, ляпнув у воду.

На жандармерію тиснуть з усіх боків. Командир оборони Хміль упав, пробитий розривною кулею в голову. З його шиї багрянить цівками кров, а голова розбризкалась кров'яними куснями на гілках кущів.

Півгодинний бій змусив ще живих повстанців прориватись з оточення. Набої з магазинків вистріляли, а нових закласти немає змоги. Кулемети й автомати стали в їхніх руках холодною зброєю. Тільки поодинокі постріли з гвинтівок частинно стримують ворога, який хмарою налягає з трьох сторін. Відступ можливий лише південною стороною зрубаного лісу.

Повстанців охопила лицарська відвага. Кожен виривається з оточення самотужки. Майор Береза схопив Дзвінку за руку і тягне, але вона плачучи кричить: „Командира беріть, він ще дихає! Я не піду від командира”.

Із-за кущів вибіг на Березу советчик, заміряючись багнетом, але не встиг вдарити, бо кованим прикладом автомата Береза так розмалював йому обличчя, що той

схватився долонями і скочив у кущі. В цій боротьбі Березу відгородили від Дзвінки советчики. Кілька їх уже намагаються взяти живою Дзвінку.

Береза в безвиході кидається в кущі. Дзвінка, вимахуючи навколо себе автоматом, відступає до зваленого дерева. Далі нікуди йти. Вона оглядається навколо і нікого не бачить із своїх. В запалі боротьби дівчина не зчулась, як опинилась у ворожому оточенні. Глянула на командира і вирвала з його кобури пістоль.

— Брешете, кровопивці, живою не візьмете! — і глухий постріл проломив скроню юначки.

*

Чорна Сигла піднеслася понад горами голими верхами. Кругом на схилах кам'янисті брили. Обшарпані вітрами сухі буки та смереки тужливо дивляться голими верхами в небо. Між брилами сплелися колючі чагарники, в яких курсанти другої сотні замаскувались в оборонній лінії. Командир сотні витягає з пляшетки топографічну карту, вивчає місцевість і виробляє новий плян маршу. До нього підходить політвиховник Клименко:

— Друже командире, рій у повному складі повернувся з застави.

— Дякую. Розкажіть, що там сталося.

— Штаб школи відходячи наскочив на ворожу засідку. Оборонна чота польової жандармерії також не встояла в боротьбі з переважаючою силою ворога і також попала в оточення. Відбувся важкий бій, в якому загинув штаб разом з усіма матеріялами. В бою впали: командир Федір Поль-Польовий, шеф розвідки Ждан, адьютант Ткачук, розвідчиця Дзвінка, підхорунжий Хміль, духовник о. Рафаїл та дванадцять рядових курсантів. Разом убитих вісімнадцять. Ми позносили убитих під крилатий бук і накрили наметами. Що накажете робити? — закінчив Клименко.

Командир Коник важко дишучи похилив голову і по хвилині промовив:

— Це вам практична лекція, яка вчить, як треба зважувати всі обставини перед тим, як давати наказ. Мертвих не судять. Вічна їм пам'ять! — стоячи на струнко, промовив Коник.

— Тепер відпочивайте, а завтра о п'ятій ранку з тим же роєм підете в Чорний Потік і поховаєте друзів.

Коли Клименко відійшов, командир задумався, потім приклав бінокль і розглядав місцевість. Там у долинах чорніє ліс, а над ним де-не-де підносяться вершини голих гір. Сіро і тихо, тільки вітер свистить у старих стовбурах.

Командир вклав у пляншетку карту, підтягнув пояс, закинув на плече автомат і пішов поміж кам'яними брилами. Він бачить зажурених курсантів. „Що ж з ними зробити? Нагодувати треба. Нагодувати. Але ж чим?“ Підходить до кількох хлопців, що розмістились навколо вогню.

— Грієтесь, друзі?

— Гріємось і гриби печемо, — відповів за всіх Циган.

— Хочете, друже командире?

— Ні. Дякую. Підготовуйтеся самі, — вдаючи веселого, відповів командир і пішов далі. В його зроджується плян: розіслати стежі, може когось зустрінуть із старшин та курсантів. Адже ж між убитими нема Берези, Степового, Крутого, Яреми. Не могли ж вони здатись у полон. Що з ними?

*

На заході ще багряниться небо, а зі сходу впливає щербатий місяць. Появились зорі, наступає ніч. Клименко розкинувся на наметі обличчям до неба. Сьогоднішня подія захитала його віру в успішну боротьбу з більшовизмом. Він розуміє, що дрібними повстанчими групами неможливо знищити більшовиків. Слабі напади не

знищать їх, а лише дратують. Прийде час і московський молох роздавить нас. Чи ж проспівують про нас кобзарі пісень, чи ж доповнять дослідники історію нашими ділами... і думками полинув через Карпати аж туди над Буг-ріку, мальовничу Вінниччину.

Пригадалися часи німецької окупації: гестапівські кати, по селах і містах шибениці, на яких закінчили своє життя сини України. Щось шкрябнуло — над ним зупинився командир Коник.

— Зорі рахуете, друже?

— Прекрасне небо: чисте, спокійне і мільйони зірок. Зорі бачать події на нашій плянеті, бачать щоденні пожарища, кров і смерть невинних людей. Вчені говорять, що на деяких плянетах існує життя. В цей час мені хочеться забути все, залишити скривавлену землю і переселитись на одну з плянет.

— Ви хочете втікти з фронту боротьби, мрієте про дезертирство.

— Так, я мрію про дезертирство з землі...

— Попросіть дозволу в командира в розвідку на одну з плянет. Якщо знайдеться пригоже місце, ми відступимо туди, — з іронією промовив Артем.

Курсанти, лежачи на траві, сміються. Командир не сміється, а присів на краю намета біля Клименка і щось мацає пальцями по кишнях, але, нічого не нашкрябавши, звертається до Клименка:

— Маєте папір? Давайте закуriamo.

Клименко витяг кусок старої газети. Коник відірвав косячок для „козячої ніжки” й дивиться на курсантів.

— Куріть наш, — промовив один з курсантів. Командир напхав у „козячу лапку”, а решту подав Клименкові. Прикурили, командир затагнувся.

— Що це таке?

— Та ж наш. Букове листя з малиновим. Дим густий і в горлі душить.

В небі сонце золотом, а над кучерявими хмарками літаки. Летять десь на захід. Здалека чути артилерійську канонаду і вибухи бомб. Курсанти заметушились і стають чотами. За ніч і день прийшли кілька курсантів, що вирвалися із оточення. З ними: Береза, Степовий та Крутий. Перед ладом виступив командир Коник. Провів очима по знесилених курсантах, відкашлянувся і спокійно промовив:

— Друзі! Вояка гартує тверда дійсність у пороховому диму і лицарська віра в ідею, во ім'я якої ми взяли зброю. Я розумію вас, але всі ми в однакових умовах і нарікати не маємо на кого. Ми мусимо вийти в глибоке запілля більшовиків, щоб відпочити і включитись в боротьбу з ними. Сьогодні ми достанемось до населеного пункту. Гірськими стежками туди далеко віддаль, але ми скорочуємо шлях і йдемо прямою лінією. На нашому шляху будуть природні перешкоди, які ми подолаємо.

Раненим другом опікується третя чота. Перша чота забезпечує колону і пробиває стежки. Друга рейдує за першою, а четверта забезпечує тил. За п'ять хвилин відходимо. Пам'ятайте, що на випадок бою збиратись в околиці Брязи.

*

Сто дев'яносто курсантів, міцно тримаючи зброю, посуваються вперед, толочать ногами густі кущі ожин та спалену сонцем траву. Кожному мариться село й гостинні люди, що почастують хлібом і сіллю. В думці про зустріч із знайомими, а може й з рідними, курсанти забувають про нужду та про біль ятрених колючими кущами ран.

Через кілька годин зупинились на стрімкому урвищі. Посідали і дивляться в долину, де ледь блищить вода гірської річки; дехто нарікає на командира, що веде неприступними місцями. Командир ніби й не чує, шукає

способу спустити курсантів у глибоку долину, бо там починається місцевість із стежками.

Через півгодини повернулися стежі. Старшини про щось радяться, потім встали, і команда „кроком руш”. Проїшли понад урвищем і зупинились у тім місці, де в гірській породі пробитий рів аж у долину. Рів майстерно вистелений смерековими стовбурами, що творять суцільне корито. Колись цим „коритом” лісоруби спускали в долину дерева.

Курсанти поправляють пояси, притягають наплечники і, підбравши поли, „сідлають” автомата чи гвинтівку та й шу-шу вдолину. Тільки калатають і дзвонять казанки, а вони біжать нахильцем і випростуються на ноги перед самою річкою. Розбрелись понад річкою, обмивають закривавлені руки, освіжаються водою і перемидаються дотепами.

За годину сотня рушила в похід. Над вечір похолоділо і почала сіяти густа мряка. Стомлені й голодні хлопці заспокоюють голод жартами та різними розповідями. Вже почало темніти, дме сильний вітер, а населеного пункту ще не видно. Враз команда звернути в рів і присісти. Курсанти розмістились на узбіччі рова й дивляться в непроглядну темряву та слухають скрипіння дерев, булькотіння води в кам'янистій річечці.

„Вставай!” — як хвиля це слово пішло зв'язком, аж у кінець колони. Курсанти піднялись і бадьоро входять у Брязу. Селяни приготували невибагливу, але ситую їжу: картопля у „мундирах”, кисле молоко, квашена капуста, цибуля. Поїли трохи, бо на таку кількість голодних вояків у селі не знайдеться харчів. Гірське село бідне, а ще фронтові події його зовсім обдерли. Хати спалені, відібрана в селян худоба. А проте голод таки перебили і відпочили та обсушились у теплих хатах.

*

Перед світанком простелився туман. На березі річки

в молодому буковому лісі габором стала друга сотня старшинської школи. Зовсім близько незруйноване військово село Розгірче. Десь за цим селом також у лісі стоїть дієва сотня „Крилатих”. Командир повстанчої сотні „Крилатих” виявив товариську увагу і вже в перший день дівчата принесли гарячого супу, молока та житнього хліба. Хлопці по справжньому наїлись і, порозлягавшись на жовтому килимі букового листя, розповідають анекдоти, регочуться.

Під наметом лежать: Береза, Степовий, Крутий та Клименко. Настрій покращав і старшини згадують події та кепкують один з одного. Найбільше кепкують з Крутого за його зросійщену мову.

— Сьогодні маємо лекцію мінування, панятно? — сміючись промовив Береза.

— Да остав ти зубоскаліть, — вдаючи ображеного промовив Крутий.

— Яке ж зубоскалення? Це ваш вступ до лекції.

— Справа не у формі висловленої думки, а в її суті. Я зроду не говорив українською мовою, а за два роки в УПА навчився досить, — виправдується Крутий.

— Залишіть насмішки, — заступився Степовий, — краще розкажіть щось з минулого. Інженере, розкажіть як ви стали родовитим москалем і проникли в советську воєнну академію.

— Розкажу, — згоджується Крутий. — Тільки одна умова: слухати уважно і без коментарів. Мій дід був управитель Терещенкового маєтку. Звичайно, дід не мав університетської освіти, але був діловий господар. Свого старшого сина, тобто мого батька, дід послав у Петербурзьку воєнно-медичну академію. По закінченні академії батько працював лікарем у Кронштадті, а я з матір'ю жив на дачі. Коли сталась революція я вже кінчав гімназію і мене ще юнаком забрали в красну гвардію. Зрозуміла річ, що у мирний час я використав нагоду і пішов у військову академію; далі військова служба.

Мені пощастило бути на суді, коли найвищий військовий суд судив Тухачевського, Уборевича, Якіра, Ейдемана, Примака, Ягоду та інших. На цьому суді я відчув внутрішнє тертя в комуністичній верхівці. Вони не були зрадниками, чи іноземними агентами, а хотіли усунути від влади Сталіна, Кагановича, Молотова, Мікояна, Ворошилова, Вишинського та ін.

В кінцевому слові маршал Тухачевський тримався гідно і сказав, приблизно, так: Я не признаю себе винним у зраді батьківщини, але я жалію, що задум не виконано з рішучою швидкістю і не посаджено на лаву підсудних Сталіна, Молотова, Кагановича, Мікояна як узурпаторів влади над народами ССРСР.

Його промову перервав голова суду Ульріх і викликав до слова Уборевича. Уборевич, зразковий полководець, інтелігентний офіцер. Він розумів, що помилування просити не можна. Уборевич сказав: „Я був однодумцем маршала Тухачевського і жалію, що так легко дався в руки катам.”

Погане враження зробив Якір. Він почав говорити про свої заслуги в боротьбі з Петлюрою, поляками і просив помилування. Промови не закінчив, бо розплакався і сів.

— Як же поведився енкаведист Ягода? — запитує Степовий.

— Ягода нібито сказав, що невдоволений політикою терору й висловив свої думки в політбюро, але Сталін і Каганович пригрозили дисципліною партії в період будівництва соціалізму.

Партизанів цікавили такі теми і вони уважно слухали Крутого.

*

Під деревами тимчасові намети, на пеньках чистять зброю та впорядковують одяг. Хтось вийшов з намету, а з ним і Коник.

— Хто той чоловік? — запитують курсанти чого-вого.

— Це член ГШ УПА, командир Лицар. Сьогодні він розподілить вас по відділах. На цьому кінчається ваше навчання і підете в діючі відділи.

Друга сотня старшинської школи стала до звіту. Перед сотнею виступив член ГШ УПА Лицар:

— Дорогі друзі, вояки української повстанчої армії. З сьогоднішнього дня ви йдете в бойові відділи. Я не буду говорити вам про завдання, бо ви їх знаєте самі. Там на місцях ваші командири скажуть про обов'язки кожного з вас.

Після промови Лицаря курсанти розійшлись по наметах. Між наметами на зарослім мохом пеньку сидить Клименко й думає про невідоме майбутнє. Минуле пройшло швидко, мов блискавка проминуло. А що чекає в майбутності? Із-заду підійшов Коник і ляснув його по плечу.

— Чого задумавсь, друже? — звернувся Коник, — йдемо зі мною. Я збираю інструкторів і йдемо на північ набирати хлопців на новий курс старшинської школи. Правда, майор Береза хоче йти в Болеківські ліси до генерала Ступницького. Генерал тепер збирає всіх надніп'рянців і плянує рейд на Київ. Знаєте, ця ідея добра, але шлях далекий...

— Друзі, — звертається дебелий бльондин з автоматом на грудях, — де є командир Лицар?

— Він тут, — відповідає Коник і кинувся в обійми. — Галайда! Де ти взявся?

— Грицю, — крикнув Клименко і також кинувся до другого.

— Брате, чув я про події в школі, — почав старий товариш Гриць. — Дякувати Богові, що ти живий. Це добре, що ми зустрілись. Підеш з нами. Це командир Галайда, мій земляк і товариш. Слухай старий, — Гриць до Галайди. — Це той самий, про якого тобі розповідав.

Галайда потиснув руку Клименкові й запросив до намету Лицаря.

*

В наметі сотенний Вікторія розповідає про події в Болехівщині. Районний відділ НКВД із місцевих прокомуністичних елементів набрав до „істребітєльного” батальйону добровольців. Основне ядро цього батальйону складають поляки і москвофіли, які під керівництвом прокурора виловлюють українців і депортують на Сибір. Настрій населення жахливий: молодь ховається в лісах, а жінки й діти з дня на день чекають депортації.

— Хто доносить у НКВД? — запитує майор Береза.

— Доносять місцеві поляки, але НКВД має всі дані від болехівського прокурора, який особисто керує операціями арештів.

— Друже Вікторія, чому ви не ліквідували того прокурора? — запитує Степовий.

— Ліквідувати його легко, але справа не в ліквідації. Я хочу зловити його живим. Для цієї мети відправив чотирьох хлопців у Болехів. Маю відомості, що хлопці зв'язались з людьми, за допомогою яких його схоплять.

Знадвору чути голос:

— Друже бунчужний, де командир Вікторія? Маємо для нього велику рибу.

— Там у наметі.

Тупіт і шарудіння листя зближається до намету. Відхиляючи запону в намет вступив повстанець, а за ним із зав'язаними очима та скрученими руками цивільний. Повстанець став струнко:

— Друже командире, ваше завдання виконано. Маєте найбільшу рибу.

— Дякую. Розв'яжіть йому очі й руки.

Арештований розтирає натиснені мотузкою руки і дивиться на присутніх. Його очі зустрілись з Клименком

і не витримали гострого погляду. Клименко холодно усміхнувся і підійшов до прокурора.

— А-а-а, так це ти, допитливий землячок. Приємна зустріч. Пригадуєш мене?

— Пригадую, — і очима спинився на вибруджених і розбитих Клименкових чоботях, крізь дирки яких виглядають заболочені пальці.

— Тепер ти, землячок, нарешті довідаєшся мою родословну.

— Я не цікавлюсь, — тремтячим носом відповів прокурор.

— Сідайте, товаришу прокуроре, — почав Лицар. — Поговоримо з вами та пригадаємо наші приятельські розмови.

Прокурор поступився назад і присів на пеньку. Лицар протягнув до прокурора портсигар: „Закурюйте. Не нервуйтеся, ми не маємо куди депортувати вас.”

Старшини мовчки переглядаються, не виявляють особливої уваги до арештованого. Кожен розуміє його ганебну роль перед українським народом.

— Ми не будемо вдаватись у деталі вашої діяльності, — почав Лицар. — Нас цікавить схема агентурної сітки в Болехівщині та імена таємних співробітників НКВД. Про це нам розкажіть.

— Я знаю, що мене чекає, — почав прокурор, — а тому нічого вам не скажу. Можете мене розстріляти.

— Великої чести бажаєш, — ніби до нікого промовив майор Береза. Майор Степовий проколов прокурора поглядом і промовив:

— В наших руках швидко не вмирають.

Прокурор мовчки затягається цигаркою і крізь хмари синього диму його очі зневажливо сміються. Він свідомо робив те, що доручила партія російської імперії, партія яка його виховала і поставила на відповідальне становище. Він не зрадить інтересів своєї імперії.

Лицар пройшовся по намету, відхилив запону і в

намет снопом упало соняшне проміння, замерехтіло на скриньках, блиснуло на зброї й грайливо бігає „зайчиками” на стінах.

— Гарна осінь, — сказав Лицар і обернувся до прокурора: Ми маємо час, а ви маєте повні можливості виправити ваші помилки і залишитись..

— Ви мене провокуєте на зраду? Ні! Ніколи цього не буде. Я не продам інтересів советського народу.

— Даремно тратите час, — втрутився Клименко, — він говоритиме тільки до гарячого металу...

— Прокуроре, в останній раз прошу вас, — звернувся Лицар.

— Ніколи!

— Покличте Бородавку, — кинув Лицар до Вікторії.

Вікторія вийшов і за пару хвилин у намет вступив двометровий, обвішаний кулеметними стрічками з синім рубцем на лівій щоці Бородавка. Закучерявлені бакенбарди густо покрили щоки, з викотистих ніздрів роздутотого носа жмутами виглядає чорне волосся, його банькати очі зупинились на командирові Лицареві.

— Кого?

Лицар показав на прокурора. Бородавка ступив крок:

— Підем!

Прокурор не ворушиться. Дивиться мовчки олов'яними очима в землю. Бородавка налився кров'ю, ступив ще ближче і волосатими пальцями схопив за комір прокурора. Підняв у повітря, ніби якусь торбу і загорланив: „Ач який пан, ще й неси його”.

*

Мряка затягнула небо. В повітрі потемніло. Стеляться долиною клубки сірого туману, пливуть понад потоком молочною хмарою і губляться в лісі. Поміж смереками розкидані тимчасові намети. Стелі наметів накриті

лубом та гілляками, пропускають воду, що струмками збігає на вогонь, пшикає-шипить і наповнює намет парюю. В наметі душно і парно.

Навколо вогню гріються повстанці й діляться новинками. Хтось розповідає про успішний наскок куреня Рена на Сколе, про те, як з містечка втікали більшовики, як повстанці розбили в'язницю та випустили арештантів.

Стрункий, як грабок, з рухливими чорними очима юнак витирає замок кулемета. Він не звертає уваги на повстанців, а старанно витирає кожну деталь і намащує її оливою.

— Що ви там патякаєте? — байдуже кинув він на решті.

Хлопці обертаються до юнака, але він мовчки продовжує свою роботу.

— Ти ж не був там, — промовив котрийсь.

— Не був. А чого ж там бути? Вісімсот чоловік на містечко, де не було військової залоги, тільки сиділо кілька десятків енкаведистів та апаратчиків.

— А двісті людей визволили з в'язниці, понищили більшовицькі канцелярії та спалили чотири авта. Що ти собі думаєш? — накинувся на юнака якийсь хлопчина.

Тоді підвівся Довбня:

— Друже Ударник, та там не було чого й робити, бо енкаведисти повтікали. Забрали ми з райсоюзу три тонни соли — і це вся акція.

— Отож бо, — зневажливо промовив Ударник.

— Не за сіллю треба робити наскок. Треба так наскочити, щоб ні один комуніст не вислизнув з рук. Усіх живих похватати і на телефонні стовпи, як у нас на Чернігівщині в громадянську війну.

Довбня зам'явся і мовчки присів на колодці перед Ударником. До намету увійшов командир Галайда.

— Здорові були, хлопці!

Вояки позривались з місць і виструнчились перед командиром.

— Сідайте, — спокійно сказав командир і звернувся до Ударника:

— Друже ройовий, у відділі маємо вашого земляка. Прийдіть у старшинський намет — познайомитесь.

Ударник, збираючи частини кулемета, спокійно каже:

— Дякую, друже командире. Цікаво поговорити з земляком.

*

В командирському наметі сотенний Галайда, політвиховник Гриць, чотовий Бродич, Скакун, Славко, Жук, інтендант Івасик та Клименко. Командир Галайда відкрив старшинську нараду словами.

— Відсьогодні наша сотня готова до бою. Маємо вишколених двісті людей, і ще прибувають новобранці. Багато наших людей ховаються від мобілізації. До них треба поставитись рішуче: або вони йдуть до нас, або в советську армію. У Славському районі є вісімдесят добровільців. Провідник району має двадцять кулеметів, сто сорок гвинтівок та кілька тисяч набоїв. Населення дасть нам одяг та взуття і почнемо вишкіл другої сотні. Крім того в Труханові є лікар із східних земель. Він відстав від свого відділу і живе без діла. Друже Клименко і Гриць, ви завтра підете на переговори з лікарем. Хто хоче говорити?

Галайда закінчив і сів на пеньку.

Гриць узяв слово:

— Наближається зима. Ми мусимо збудувати теплі землянки. Доручити раймобові Смоку приготувати лопати, пили, сокири та джигани. Я вже маю схему розташування табору та плян землянок. Вже тиждень як ми забрали зі старшинської школи Клименка, але й досі не дано йому призначення. Що має робити Клименко?

— Тепер ми розбудовуємо наш відділ, — почав Галайда. — Праці вистачить для всіх. Я думаю, що друг Клименко буде інструктором для вишколу та бунчуж-

ним нашого відділу. Візьмете такі обов'язки, друже Климонко?

— Так є, друже командире!

До намету зайшов Ударник. Віддав пошану старшинам.

— Прийшов познайомитись із земляком. Чи не перешкоджаю вам?

— Ні, ні! — відповіли всі разом.

— Ось він, — друг Клименко, — сказав Гриць.

Два земляки стиснули один одному руки і посідали на колодці.

*

На краю Труханова загрузла в землю хатина. Перед її заплаканими вікнами стоїть лікар і дивиться в ранішній туман. Сіримі схвильованими пасмами туман стелиться від хати до хати і аж до темного лісу. Лікар стоїть задуманий. В його уяві проходить минуле: близьке і дороге, але навіки втрачене. Юнацькі роки гімназії, визвольна війна часів революції і він разом з товаришами у кінному полку Болбочана.

Перший бій з денікінською кіннотою. Випещені офіцери вихорем пригнали на кінну колону, вклинились, розірвали її і почалась кривава хуртовина. В тім бою загинуло багато добрих товаришів. А потім... Потім нові часи. Медичний інститут і заслання на Соловки. Минули роки в засланні і знову Харків, але вже не той Харків. Його, петлюрівця, цей Харків не прийняв і, шукаючи праці, він подався на Кавказ. Там нові події. Колективізація, повстання і він разом з непокірними осетинами. Вночі до його лікарні приходять потайки повстанці, поранені в боях з советськими карними загонами.

А тепер — тут. Теж у горах, але в своїх, в кучеряво-зелених Карпатах. Не зводячи очей зі смуги лісу, лікар механічно витяг люльку, напхав тютюну, припалив і пустив хмару синявого диму.

— Пане, не сумуйте, — промовила статечна господиня. — Більшовики щезнуть і ви повернетесь до синочка.

— Так, вернусь, — поволи протягнув лікар і враз обернувся всім корпусом до дверей: у снігах почув тупіт. Вихопив наган і прицілився на двері, в яких уже стояло троє людей. Двоє озброєних і один без зброї, місцевий.

— Пане лікарю, бережіть набої на ворогів, — сміючись заговорив чорнявий.

— Добридень, лікарю! Всі свої і ось ваш земляк.

Другий озброєний, що його чорнявий представив як земляка, нерішуче підійшов до лікаря, привітався:

— Клименко, родом з Вінниччини.

— Олександр Давиденко. Також з тих сторін, — потискаючи дружньо руку, відповів лікар. Тримаючи в лівій руці люльку, він дивиться на Клименка, ніби вивчає його.

— Як же ви попали сюди? — спитав по павзі.

— Шукаю правди і помсти за скалічене життя і молодість.

— Правди і помсти... Так. Помсту знайдете, але правду... — ввірвав мову лікар і на чоло його набігли глибокі зморшки. Широке обличчя зробилось нерухоме, задумане.

— Ви ще юний. На вашому шляху багато несподіванок і боротьба. В боротьбі шукайте правди.

Чорнявий повстанець спостерігає співрозмовників, щурить очі, ворушить губами і, не витримавши, починає:

— Друже лікарю, ви ще матимете час на розмови. Ми прийшли до вас у важливій справі.

— Говоріть!

— Хочемо просити вас до нашого відділу.

— Хіба тільки просити?

— Звичайно, — почав Клименко. Маємо відомості, що ви чекаєте на розпорядження командира військової округи. Воно може бути через місяць, а наш відділ потребує лікаря.

— Добре. Іду з вами. Вже те, що зустрівся з земляком, тягне мене до вашого відділу, — і, обернувшись до сусідньої кімнати, гукнув: „Санітари, збирайте припаси і вирушаємо!”

Два молоді хлопці заходились коло мішків з медикаментами, а лікар узяв сіру шинелю, притягнув пояса з наганом і закинув за спину наплечник.

— Дозвольте, наплечника буду нести я, — звернувся Клименко до лікаря.

— Хочете? Він важкий. Тут інструменти.

— Але ж я ще юний.

— Отак! Тоді беріть. „Молодьожі в нас дорога, старікам почот”, співаючи советську пісню, лікар перевісив через плече російський карабін.

— Хлопці, готові?

— Господинне, дякую за ваші пироги, які в нас називаються вареники, і до кращої зустрічі.

*

У північній стороні гори Парашки зупинився повстанчий відділ. „Тут будемо зимувати” — сказав Галайда старшинам сотні.

За кілька днів, мов гриби, між смереками повростали в землю зимовники. Молоді селюки повільно звикають до повстанського життя. Непривітно виглядає ліс в осінню пору і після теплої батьківської хати вологі і з темними стінами землянки нагадують домашні погребі для картоплі та квасини. А тут ще й військові обов'язки. Ройовий наказує — треба слухати. Часом дає непосильні для здійснення накази, але виконуй і мовчи. Тут свої порядки і закони: тверді й холодні.

Старшинська землянка в центрі табору між трьома смереками. У землянці командир Галайда, чотові Бродич, Скаун, Лісовик, Славко, політвиховник Гриць, бунчужчий Клименко, командир польової жандармерії Гонта, лікар Олександр Давиденко та інтендант Івасик.

Старшини обговорюють справу створення куреня. Обговоривши, прийшли до висновку: сотню розділити надвоє і кожну половину доповнити новобранцями, щоб у найкоротший час поставити до бою дві сотні. Командирами сотень призначено Бродича й Скакуна. Гонта з кількома підстаршинами відряджається до Славського для організації третьої сотні.

В пляні організації куреня виникла потреба створення штабу. Курінь назвали іменем місцевости, де він постав — „Бойки”.

Молоді повстанці після ранішньої „зорі” й сніданку йдуть на тактичні навчання, а старші, вже вишколені і випробувані в дрібних сутичках, несуть охоронну службу, заготовляють харчі та ведуть розвідку в навколишніх селах. Якось увечорі розвідка принесла новину. З Підбужського району до Сопоту прийшла група енкаведистів, які забирають у селян худобу, хліб та одяг; молоді чоловіки й жінки сховались у лісі.

Разом із розвідчиками до табору прийшов невідомий повстанцем чоловік. Стрункий молодець з чорнявим зачучерявленим чубом.

— Я була в курені Рена. Ми захворів на тифус і лікувалась у Сопіт. Тепер там большевік, і я прийшла до вас.

Здивовані старшини мовчки зглянулись між собою та непорозуміння з'ясував розвідчик Ударник: „Це — італієць. Він з минулого року з нашими повстанцями. Був у концентраку біля Львова з групою італійських антифашистів, яких ми забрали до себе. Як німці відступили, багато з них пішли з біженцями на захід, а він з іншими залишився в курені Євгена.

— Що ж ви думаєте робити? — запитався Галайда італійця.

— Буду воювала большевіка гранатами. Я не любила большевіка. Я любила Україна й УПА.

— Добре! Залишайтесь з нами. А як вас звати?

— Моя ім'я Арденс, але тому що я висока, я хочу мати ім'я Гранді.

— Дуже добре, друже Гранді. Тепер ви будете в нашій землянці, а при потребі будете з бунчужним Клименком, як його охоронник.

Командир вислухав докладне повідомлення розвідчиків, щось думаючи і шкребучи потилицю, а потім промовив до всіх:

— Ми не прийшли в ліс їсти хліб та вилежуватись, коли наших односельчан, наших батьків і сестер грабують московські зайди. Защо вони гвалтують мирних людей? Треба їх провчити, щоб не сміли нападати на селян! Мій плян: перейняти і обсмалити їх повстанчим порохом. Вони будуть повертатись із Сопоту в Сколе, або до Підбужа понад річкою Стрий. Я беру одну чоту і йду в засідку навпроти Підгородців, а одна чота має засісти між Сопотом і Довгим. Хто піде з другою чотою?

— Я, друже курінний! — вигукнув Клименко.

— Я піду з бунчужним. Я знала там терен, — вихватився Гранді.

— Добре. Тепер четверта година. До місця засідки йти півтори години. Бажаю успіху, друже Клименко. — Потиск рук і старшини вийшли з землянки.

*

— Друже Довбня, ви з своїм роєм ідете в передньому забезпеченні. Все помічене не випускайте з ока і зразу повідомляйте мене. Рій Бойка йде в задньому забезпеченні. Другим у марші йде рій Ударника, а за ним рій Ластівки. Я буду при рої Ударника, — розпорядився Клименко.

Повстанча чота розтягнулась звивистою стежкою, вийшла на хребет і зупинилась. Там, у долині, понад потоком двома рядами сірих хаток розкинулось невеличке село. В центрі села шпильчаста церква, а біля неї невеличке

личка школа. Долиною стелиться густий дим і вогняні язички лижуть над будинками струнки смереки. В селі гамір, крики, рух худоби і людей.

Клименко розглянув біноклем село і запитав Довбню:

— Ви знаєте коротку й закриту дорогу на Довге?

— Так є, друже командире! Ми зійдемо в долину, аж за тим-он горбком є потік, ним і вийдемо під Довге.

— Добре. Вперед! — наказав Клименко і чота рушила в долину.

Біля Клименка Гранді. Його чорні очі сміються, він підскакує, радіє як мала дитина. Він покаже, як помистецьки метати гранати. Він перейшов спеціальний вишкіл у Римській академії ще перед тим, як Мусоліні послав його в Абесінію. Тоді він командував ротою пластунів, що нападала на противника гранатами, а при зближенні билась ножами рукопаш. „Ось він покаже”, — пролітає в його голові думка, а руки механічно поправляють гранати, густо обтикані за поясом.

Чота виходить із-за горбка і в лісі зустрічається з гуртом людей. Зупинились. Клименко, Гранді й Довбня з кількома повстанцями підійшли до гурту переляканих і напівроздягнених селян.

— Що ви тут робите?

— Ховаємось від москалів, — відповідають передні з гурту.

Клименко розпитує про події в селі. Жінки посмілишали, обступили повстанців, розповідають хто і що бачив.

Осторонь від юрби перелякана дівчина. В неї очі терен. Повні груди випинають стареньке пальто. Дві чорні коси звисають на рівних плечах, прикрашаючи гнучкий дівочий стан.

— Хто ця дівчина? — запитує Довбня.

— Це ж санітарка Оля, совітка.

— А чого ж вона з вами? — вмшався в розмову Клименко.

— Вона добра дівчина. Ходить до нас. Оповідає нам про Україну, про велике місто Чернігів. Ми її звемо Оля Чернігівка. А як вона багато знає пісень. Знає всі повстанські пісні.

До гурту підходить літній селянин. На голові вилинялий капелюх, на старечих ногах саморобні постולי. Селянин розповідає про те, як в селі енкаведисти арештують людей; запалили кілька хат; в одній хаті згорів хворий чоловік. Тепер виганяють з села худобу й людей.

Повстанці пішли обходом, щоб там у зручному місці зустріти енкаведистів. Вийшли до урвища над річкою і там зайняли позицію.

*

Вечір. Небо затяглося олов'яними хмарами. Додолу з шерехом капають останні листочки і покривають сохлу осінню траву жовтим килимом. В безлистих деревах свище холодний вітер, а на зеленуватій поверхні Стрия хлюпочуться хвилі. На небосхилі появились перші вогники-зірки і десь далеко срібlistим кінцем зачепився за гору молодик.

Пахне холодною осінню.

Здалека долітають звуки глухого тупотіння ніг, а потім і окремі слова. Повстанці насторожились і чекають. „Ідуть!“ — вирвалось у когось з нетерпіння.

В темряві вирізьбилися силуети людських постатей, а за ними табун худоби. За худобою арештовані селяни, а за ними кілька енкаведистів. Червона ракета прорізала темну голуби́нь неба і освітила валку людей і худоби. Ворог розгубився, тієї ж хвилі загрохотіли кулемети, потрясли повітря розриви гранат.

Ворог, замкнутий у вогненне кільце, не має виходу. Прийняти бій і згинутьі всім, або здатись у полон. Іншої можливості нема. Вже біля двох годин триває бій, сила ворожого спротиву зменшилась, але ворог не здається...

— Не тратьте життя, здавайтесь! — гукають повстан-

ці з гори, але у відповідь їм — автоматичні сальви і брутальна лайка енкаведистів.

Клименко вирішив закінчити акцію. Покликав Бойка і наказав йому очистити шлях від енкаведистів.

Рій Бойка сходить урвищем і „очищає шлях”. Енкаведисти не здаються, безладно стріляють, ранені підривають себе гранатами.

— Не вбивай! Я українець, — несамовито закричав енкаведист, вглядівши перед очима цівку автомата.

— Кинь автомат, руки догори! — крикнув Бойко. Енкаведист підняв руки і тремтячими ногами вистукує по кам'янистій дорозі. До нього притиснувся сірий собака з породи вівчарок і жалісно скавчить.

Повстанці здобули кілька кулеметів, десятки гвинтівок, автоматів та осідланого коня. На місці бою залишилось шістдесят енкаведівських трупів. В час бою арештовані селяни розбіглись хто куди — лише двоє з них згнули в сутичці.

— Джульбарс, підеш з нами! — гукнув Клименко до собаки. Собака боязко подивився і лизнув Клименкову руку. Клименко погладив собаку по голові, взяв за шнурок і пішов у хвості повстанчої колони.

*

Болотяна твань взялась твердою шкаралупою. Місцями проламлюється шкаралупа і чоботи грузуть у болото. Пішоходи наполегливо пробираються долиною вперед, туди до звивистого берега. Вже блищить річка й тягне свіжою прохолодою. Хвилі розбиваються об береги і покривають прибережне каміння льодовою корою.

— Друже Довбня, ви знаєте зв'язкув Іру? — запитує Клименко парубка, обвішаного гранатами та магазинками до автомату.

— Це моя двоюрідна сестра. Гарна дівчина і вже давно працює в підпіллі. Вона тут учителькою в школі.

Зупинились біля кам'яної брили. Хвилі грають, бі-

жать до берега, розбиваються об каміння і торохтять дрібними валунами. Клименко розглядає в бінокль протилежний берег. В оселі спокійно, лише іноді хтось пробіжить через вулицю і зникає в сусідньому подвір'ї. З коминів здіймається дим.

— Буде мороз, — промовив Довбня і голосно сякнув носа.

— Що ви! — озвався Клименко до Довбні.

— Не турбуйтеся. Кругом немає живого духа. Я чую носом.

— Якщо ви маєте такий нюх, то йдемо до плоту, — кивнув Клименко на Довбню.

Під розлогим кущем верболозу пліт. Витягли і пустили на воду. Пліт погруз у воду і одним кінцем почав відпливати від берега.

— Давайте, а то попливе, — промовив Довбня і перший скочив на пліт, що аж сховався під водою. На середині плоту лейтенант, а по обох кінцях Клименко й Довбня відпихають тичками від берега пліт. Боцманом Довбня, який з дитинства навчився добре плавати і в бурхливій хвилі поведе пліт через річку. Натискає тичкою і пліт слухняно ріже хвилі, полощить дерев'яні ребра в холодній воді.

Прийшли під село й стали під деревами. В селі тихо, ніби нікого немає. Послухали, розглянулись на всі боки і пустились іти вулицею.

— Добра познака, — ніби про себе сказав Довбня.

— Як ти знаєш? — запитався лейтенант.

— Чуєте в повітрі запах свіжого хліба. Село хлібом зустрічає нас.

Довбня порівнявся з Клименком, поправив пояса з магазинками, що врізався в плече і схопив рукою Клименка.

— Бачите он ті білі ворота. То вже хата Іри. Вона в цю пору завжди вдома.

— Добрий вечір!

В хаті привітна теплінь і запах родинного достатку. Господиня схвильовано розвела руками, але побачила Довбню — засміялась.

— Думала чужі, аж це...

— Свої тіточко, і цей ляйтенант свій.

Тільки тепер господиня помітила людину в енкаведівській уніформі й вагаючись сказала: „Ви... чи не той... до Іри?”

— Звичайно до неї. А де ж вона?

— Вона трохи прилягла. Зараз розбуджу, — і вийшла в бічну кімнату.

Хлопці посідали на лавці і дивляться на палаючий в печі вогонь.

Ось і сама зв'язкова вийшла зі спальні у вечірній сукні.

— Добрий вечір! — усміхаючись привіталась Іра й обвела очима гостей.

— Це наш командир Клименко, а це ляйтенант, бачиш, тепер також наш. Ти заведи їх на зв'язок до воєнної округи.

— І так зразу?

— В цій хвилині!

Іра надягла пальто, накинула теплу вовняну хустку і до ляйтенанта: „Ходім!”

*

Тяжкий туман клубочиться й стає сірою стіною під лісом, де починається повстанчий табір. Гамір на половині та нижче кухні, де окремі повстанчі чоти вивчають партизанську тактику. Коло кухні кілька повстанців пораються коло убитого вола: знімають шкіру та рубають м'ясо для казанів.

Хвилястою стежкою поспішає трое людей. Зайшли у старшинську землянку:

— Друже командире, доповідаю про наше повернення з розвідки. В Сопоті спокійно, але з Підгородців ма-

емо новини. Туди прибула група „стрибків” на чолі з лейтенантом НКВД. Вони наказали голові сільської ради доставити в Дрогобич тридцять голів худоби та п’ятдесят корців картоплі. Лейтенант вимагає ще цього тижня зібрати в селян двадцять тисяч карбованців на позику „танкової колони”.

— Звідки прибули „стрибки”? — спокійно запитує Галайда.

— Ця група „стрибків” із скільського райвідділу НКВД, бо в ній є хлопці з Синевицького Нижнього та русофіли й поляки зі Сколе.

— Дякую. Можете йти відпочивати.

Розвідчики вийшли. В землянці хірург Олександр Давиденко, Гриць, Клименко та члени крайового проводу підпілля Град і Орел. Галайда пройшов по землянці. Така його звичка: коли хоче щось говорити, перше пройдеться, подивиться на всіх, а, набравшись духу, починає:

— Чули? А ви говорите не зв’язуватися з місцевими енкаведистами. Якщо ми не будемо боронити населення від грабіжу, то який дурень даватиме нам харчі та одяг. Хто нас підтримає матеріально і морально? Хто? Скажи! Ця голота вивезе до Москви останнє збіжжя, худобу, а ви говорите не зв’язуватись з місцевими енкаведистами.

— Михайло, я тобі казав не в’язатись без потреби, уникати сутичок, щоб не розконспірувати місця вашого розташування. В наглих випадках треба боронити села, — закінчив Град і припалив від жевріючої вуглини цигарку.

— І не тільки боронити села, але знищувати енкаведистські групи, щоб цілком відрізати їх від постачальних баз, — промовив хірург, стиснувши кулак перед собою.

— Друже Клименко, покличте ройового Ударника, — звернувся Галайда. Клименко вийшов з землянки. Орел спокійно витирає частини автомата і кладе їх на простеленім наметі. Щось подумав і до Галайди: „Михайло, як забезпечений твій відділ зброєю та медикаментами?”

— Зброї маємо досить. Кожна чота озброєна шістьма кулеметами, рушницями, автоматами та гранатами. Набоїв також маємо досить. Правда, тепер виходять набої до німецької зброї, але ми її замінюємо советською. Гірше з медикаментами. Як там ваша аптека, друже Давиденко?

— Аптека слабенька. Перев'язочних матеріалів мало, немає знечулювальних ліків: морфіну і кокаїну. За всяку ціну доставте протитифозної сироватки та спирту. Маю пару кілограмів кристалічного йоду, а спирту, щоб зробити йодну настояку, не маю.

— Пане докторе, — звернувся Град. — Маємо досить спирту в магазинах. Якщо потребуватимете більше, можна взяти в гуральнях. Тепер більшовики продукують спирт з картоплі. Протитифозну сироватку Дарка закупила на чорному ринку. Вона обіцяла доставити інші ліки у військовому шпиталі, де начальником її колега лікар з Грузії.

В землянку зайшов Ударник і Клименко.

— Друже командире, до вашого наказу! — гримнув Ударник і став перед Галайдою.

— Сідайте, друже ройовий. Справа така. В Підгородцях перебуває група „стрибків” з якимсь лейтенантом. Треба їх наполохати. Ви з своїм роєм засядете на правому березі Стрия, у тому місці, де найвужча річка. Лівим берегом проходить шлях на Крушельницький міст і очевидно тим шляхом будуть „стрибки” повертатись у Сколе. На лівий берег не переходьте, а з правого прогрієте їх з кулеметів. Якщо розбіжаться „стрибки” і залишать зброю та вбитих, пошлете хлопців зняти взуття та забрати зброю.

— Так є, друже командире! Дозвольте відійти.

Ударник вийшов. В землянці тиша. Град подивився на Галайду, що ворухив шомполем у грубці.

— Про що думаєш, Михайле? З такими хлопцями не пропадеш.

— Власне, я думаю про його. Бойовий і здібний хлопець. Прийшов до мене ще на Волині. Вдалось йому втікти з транспорту полонених. Уже рік зі мною і завжди успішно виконує завдання. Він не знає страху, не боїться нужди, лише має гарячий темперамент. Як тільки попаде в село, обов'язково „накриє” молодицю чи дівчину. Через це не даю йому чоти. Хлопець освічений і в російській армії був лейтенантом.

— Це характерна вдача доброго вояка. Зрештою, це дрібниці, тільки щоб він не зловживав, — сміючись промовив Орел.

— Ні. Це йому вдається легко і добровільно.

В землянку зайшов службовий повстанець. „Панове старшини, приніс обід”.

*

Давиденко обережно оглядає раненого, притискає пальцями поверхню живота, а хворий аж зубами скрегоче.

— Докторе, досить давити. Мене і так болить. Нижче шлунку наче вогнем пече. Все тіло палає і так там болить, що не можу ворухнути ногою, — важко дишучи промовив Ударник.

— Знаю, друже. Куля зупинилась у черевині. Добре як не пошкодила внутрощів. Треба операції...

— Не гайте часу, докторе. Робіть усе, щоб врятувати життя товариша, — просить Клименко Давиденка.

Доктор витяг із торби ампулку, відбив верхній кінець і наповняє шприц прозорою рідиною. Наповнивши, натискає на поршень, прозора рідина порскнула тоненьким струмком у повітрі. Натер біля рани спиртом і шприц метко встряг у тіло. Хворий, важко дихаючи, повернув сіре обличчя на жевріючий вогонь.

— Друже Клименко, ця рана увірве моє життя. Я відчуваю... ніякі впорскування мені не допоможуть. Так друзі, я помру. Смерть прийшла по мене рано. Так рано,

що не дала можливості здійснитись моїй мрії. Я так люблю свою зелену Чернігівщину, тверду говірку моїх земляків, дзвінкий голос співучих дівчат і тьохкання солов'їв у черемсі. Там десь струджена моя мати і сестра. Вони не знатимуть, що їх син і брат загинув у шумливих Карпатах, не знатимуть, що він загинув у бою за рідну землю.

Друже Клименко, запиши адресу моєї матері. Як переживеш війну, не забудь Ударника.

— Добре друже. Адресу я записав, але не для того, щоб повідомити твою матір сумною вісткою. Ми ще повернемось до своїх рідних. Скажи, друже, як це сталося.

— Гму-у.. сталося. Сталося у бою. Хлопців розставив на вогневих становищах. Незабаром шляхом надїхали „стрибки”. Вдарили по них дружно і вони розбіглись хто куди. Частина залягли за камнями й обстрілювали нас. Перестрілка закінчилась і я з двома хлопцями спустив на воду плота, а коли вже були на середині річки, нас обстріляли з кулемета. Щось запекло мене в животі... в очах зробилось каламутно і я спіткнувся в воду. Холодна вода освіжила, ще вплив на берег, але вже йти не міг. Ось так і сталося...

Зімкнувши уста, обернув обличчя в подушку.

Доктор поклав руку на Клименкове плече і жестом показав на двері. Вийшли з вогкої землянки на повітря. Вітер крутить по землі сухим листям, в потоці дзюрчить вода, а над Парашкою впливає повновидий місяць.

— І що ж, докторе? — поглядом запитався Клименко.

— Справа безнадійна — прострелений сечовий міхур. Через отвір рани з кров'ю проходить сеч. Якщо б відповідні медикаменти та інструменти, можна ризикнути операцію. Починається запальний процес. Шкода. Велика шкода, але допомогти не можу. Помучиться пару днів...

— Друже Клименко, ось торба командира „стрибків”. Там різні папери, перегляньте їх. А це його документи, — Галайда передає Клименкові. Клименко розглядає особисті документи енкаведиста, витягає з торби якісь записки, листи паперу та кілька чисел газети „Красная Звезда”. Докладно перечитує все, кладе на окремі місця, сортує.

В командирській землянці затишно. Бліде світло ліхтаря тьмяно освітлює поміст, рублені стіни та зброю на кілках. Старшини обговорюють засідку Ударника. Дехто висловлює незадоволення з його необережності.

— Акція цілком успішна. Тринадцять убитих стрибків, здобуто два кулемети, чотири рушниці та шість автоматів, — ніби вичитує Бродич.

— Друзі, що зробимо з полоненими?

Галайда не давав присуду полоненим. Такі справи обговорювались усіма старшинами відділу, а рішення схвалював після однодумної згоди. Раптове питання заскокило старшин. Хвилинна мовчанка, роздумування, а потім почали висловлювати пропозиції. Згодилися на тім, щоб чотирьох українців відпустити, а якщо виявлять бажання, то залишити у відділі. Двох зайшлих чужинців, які добровільно пішли на службу в НКВД, повісити. Такого роду ухвали, ніби присуд військового трибуналу, були нерідко.

— Панове старшини! — підвівся з стільця Клименко. — З вашим рішенням я погоджуюсь, але тут є поважніші справи. Із цих паперів, — показав рукою на стіл, — видно, що ми маємо справу з розгалуженою сіткою агентури не лише серед населення, але й серед підпільної організації. Ось список імен, родичі яких знаходяться в повстанцях. Під списком підпис — Зірка. Крім цього, маємо важливий документ, — Клименко читає: „Цим стверджую лояльність до радянської влади і зобов'язуюсь співпрацювати з органами державної безпеки кільського районного відділу НКВД. — Зірка. 27. 10. 1944 р.”

А ось особисті документи: лічне свідетельство, военний білет, партійний білет і листування. Убитий лейтенант Фядін — серйозний наш ворог.

Старшини роздивляються список, документи Фядіна та роздумують над письмом Зірки. Політвиховник порадиться у своїй торбі, витягає кілька листів і порівнює їх письмо з письмом Зірки.

— Бачите, ці два листи мають інше письмо, а цей приватний лист і повідомлення про зібрані вовняні светери для нашого відділу є тотожне письмо зі списком Зірки.

— Навіть літери „р” і „к” з однаковими закрутами, — стверджує Лісовик.

Довго аналізували листи, списки, порівнювали окремі знаки, переноси і ствердили тотожність письма.

— Хто ж це такий? — питається Галайда в Гриця.

— Мені моторошно вимовити це ім'я... але що ж зробити? Вона зрадила нас. Це... Ірина Джуфер. До речі, я ще можу додати. Моя сестра була арештована і, коли її допитували в НКВД, вона бачила там Ірину. Про це говорила мені сестра, але я їй сказав: тебе також бачили в НКВД, але що з того?

— Змія в самім серці! — скреготом промовив Галайда. — Що ж тепер?

— Негайно арештувати всю родину, конфіскувати майно і всіх повісити.

— Іване, це дуже брутално. Може батьки нічого не винні, — і Галайда подивився всім в очі.

— Ви хочете знищити дочку, а батьків залишити, щоб продовжували її працю, — невдоволено промовив Гонта. — Агентів треба нищити з корінням, щоб паростки не залишались на підлій плід!

— Добре. Завтра вечором сотня Бродича обставить село, заарештує Джуферів і ті дві родини, про яких маємо наказ з округи. Забрати худобу, збіжжя, картоп-

лю, одяг, а в хатах двері забити цвяхами і поставити напис: „Хата енкаведівського агента”.

*

Снігова метелиця не вщухає: крутиться млинком і насипає перемети. Сосни покритись білою пеленою, зважніли, повгинались розлогі гілля, повисли додолу разом із снігом.

Переборюючи снігові перемети, Лісовий, Гонта та Клименко сходять у долину, в село. Село притихло, маленькі хатки разом із сніговими заметами прилипли на схилах, дивляться з-під солом'яних стріх вікнами на гори в ліс.

В крайній хатині якийсь стукіт. Хлопці раптово, мов по команді, повернули в подвір'я. На зустріч їм відчинились хатні двері. З хати дмухнуло тепле, важке повітря запаху капусти і прілої вовни.

— Слава Ісусу! — перший привітався Гонта.

— Навіки слава! — відповіли господарі й запрошують повстанців до вечері.

На столі гаряча картопля, квашена капуста і в дерев'яній бочівці відстояне молоко. Повстанці до вечері взялися дружно. Потім з бочівки наливають молоко і запивають смачно. По вечері, як і годиться, закурили самосаду та розговорились про війну, про великі податки та депортацію людей у Сибір.

— Бог зна, що завтра буде, — промовив уже немолодий господар. Німці були погані та й москалі життя не дають. Забирають все: людей, худобу, збіжжя і ліс. Їм все мало. Тепер загадали рубати ліс та звозити над річку, а тут на людей кинулась біда, хворіють тифом. Повна школа хворих. Зачинили школу і там зробили шпиталь. Привезли своїх дохторів, аж чотири молодих панянки. Ці дохтори з українців. Вони і вночі ходять коло хворих.

— Де вони живуть ті докторки? — запитався Клименко.

— Там біля школи в господарів, по дві в хаті. Їх люди люблять. Вони також бідні. Не мають що їсти, ні в що одягтись. Люди їм помагають.

— Лісовий, підемо далі, а ви, Гонто, залишитесь тут.

Просто з хати пішли до школи. Біля самої школи рублена хата. В передній кімнаті блимає каганець і біля печі господиня скубе вовну, а в другій кімнаті ясніше світло. Коло столу сидить дівчина і щось пише, а під стіною на ліжку, спершись ліктем на подушку, друга щось говорить.

— Підемо в хату? — Лісовий до Клименка.

— Підемо. Чого ж не піти.

— Добрий вечір!

Дівчата здивовано переглянулись між собою. Вони ще не бачили повстанців. Проїняло їх холодом, але подівочому ввічливо усміхнулись, відповідають: „Добрий вечір, лісовики!”

— Чого ж ми лісовики?

— Бо в селі таких не бачили.

Ще хотіла щось сказати та що в ліжку, але підтягнула ковдру по шию і показала разок дрібних зубів.

— Не бійтесь, дівчата, ми також люди.

— Ніби й люди, а може гірські вовки, — і засміялась дзвінко.

— Пізнаю веселу вдачу землячки.

— Хіба ви не тутешній?

— Ні. Я звідти що й ви.

— Та невже! Наших хлопців тут немає. Тут самі націоналісти, чи як їх...

— Як ваше ім'я, землячко?

— Називаюсь Ольга. Народилась в Ічні, а тепер у горах.

— З Ічні?! — аж вигукнув Клименко.

— Чи ви знаєте Ічню?

— Так. Я знаю Ічну. З Ічні я мав товаришку. Вона також називалась Оля, а прізвище її Паляничка.

— Та це ж моя двоюрідна сестра. Так, вона вчилась у Києві.

Дівчата відчули якусь невимовну близькість до цього обпаленого вітрами юнака. Зав'язалась щира розмова, розпитування про минуле, про війну.

*

Грудень 1944 року важкий. Снігові замети і сильні морози прив'язали повстанців до гір, до власних землянок. Курінь „Бойків” запасся харчами і вирішив сидіти та не виявляти себе перед ворогом.

В навколишній місцевості ведеться розвідка та вивчається пересування совєтських військ. В гірських селах появилась пошесть тифу. Командування, боячись, щоб пошесть не кинулась на повстанців, заборонило їм заходити в села для зустрічі з родичами. Одначе пересторога не врятувала повстанців. Доктор заявив, що у відділі поїввився висипний тиф. Кількох хворих повстанців відвезли в сопітський тифозний шпиталь, де завдяки Клименковому знайомству з медичними сестрами їм створені пристійні умови лікування. Дівчата виявили сестерну людяність до хворих повстанців.

В повстанчий табір привезли похідну дезинфекційну камеру і санітари Чорний, Дядьо, Сірий під керівництвом доктора Давиденка дезинфікують речі повстанців та провіряють санітарний стан табору.

Галайда зібрав нараду старшин відділу і почав промову словами:

— Знаєте що, друзі, з воєнної округи прийшло підтвердження нашого бажання про створення куреня. Отже командирами сотең залишаються Бродич і Скакун. В околицях Славська створимо третю сотню. Остап допоможе нам провести мобілізацію людей та передасть шістнадцять кулеметів, 127 рушниць, велику кількість набо-

ів і гранат. Командиром третьої сотні округу затвердила Гонту. Друже Гонта, доберіть собі 5-6 підстаршин і після Різдва підете на призначене місце. За яких два-три місяці сотня пройде вишкіл і весною з'єднається з нами.

Друга новина. У Самбірщині більшовики розбили сотню полтавчан, якою командує Байда. Маємо неясні дані, ніби Байда вбитий, а рештки сотні перейшли в майданські ліси і йдуть у нашому напрямку. Треба розіслати стежі й зв'язатися з ними.

— Якже з почотом сотні? — запитує Гриць.

— Я думаю, треба створити штаб куреня, — почав Давиденко. — Курінь має ширші завдання і на почотові спинитись не можна. Треба справжній штаб із відповідними секціями та їх завданнями.

За кілька хвилин обговорили питання штабу. Командир куреня Галайда, на пропозицію Давиденка, змінює ім'я на Трясило. Бунчужним куреня буде Клименко, начальником медичної служби — Давиденко, політвиховником — Гриць Дулин, командиром розвідчої групи — Славко, начальником харчового відділу — Івань.

Нарада закінчилась. В землянку входить двоє цивільних. Один з них виконує обов'язки зв'язкового між повстанцями та підпільною сіткою. Всі старшини знають його і не здивувались візиті. Але другий, цивільний, добре озброєний, — нікому невідомий з повстанців.

— Друже командире, — почав цивільний, — приношу вам відомості з терену та одночасно передаю у ваше розпорядження підстаршину Сагайдачного.

— Дякую. Сідайте і розповідайте.

— У Довгому, — почав зв'язковий, — відпочиває група повстанців із сотні Байди. В них командиром якийсь Карась. Ця сотня складається з самих полтавчан. Вони розбили більшовицький карний загін „Червона мітла” і відпочивали на Самбірщині. В час відпочинку їх оточили більшовицькі танки і в тому бою загинула більша половина повстанців, а ця частина, під командою

Карася, йде походом у Велику Україну. Байда ранений і відвезений на лікування на Лемківщину. Що скажете робити?

— Перевести групу Карася в Соліт, забезпечити харчами, змінити їм білизну й після відпочинку дати зв'язок на Станиславівщину.

— Дякую. Я можу відійти? — запитався зв'язковий і вийшов із землянки.

— Розкажіть про себе, друже Сагайдачний, — звернувся Трясило до гостя.

— Родом з Харкова, — почав гість, — а в червоній армії був старшим сержантом. На початку 1944 року поступив у розвідчий відділ куреня Євгена. З тим куренем брав участь у походах по Закарпатській Україні, проривав советський фронт, а восени захворів на тиф. Мене залишили в Довгому. Там вилежувався, а як виздоровів, — зголосився до цивільної сітки.

— Хочете в розвідку нашого відділу? — запитує Трясило.

— Так є, друже командире, — згодився Сагайдачний.

*

Зорю в різдвяний Свят-вечір повстанці куреня „Бойки” зустріли весело. Перед святочною ялинкою стоять дві бойові сотні. Над горою показала перша зірка і перед лавами юнаків виступив командир Трясило. Короткою промовою привітав своїх друзів із Різдом Христовим, побажав витривалости в зтяжній і важкій боротьбі з московським комунізмом.

Після промови командира повстанці отримали подарунки і розійшлися у землянки до святочної вечері. Селяни завчасно подбали про повстанців і прислали подарунки: пакунки з горіхами, медівниками, папіросами та іншими речами.

Ворог в той час не спав. Він докладно вивчав розта-

шування повстанчого табору і готовив удар у Святу ніч. Правда, розвідка своєчасно попередила командира курення про підготовку більшовиків, але Трясило не надав великої ваги повідомленням власної розвідки.

По вечері й коляді старшини лягли спати, але невидючі Гонта, Лісовий та Клименко вирішили відвідати з колядою знайомих. Притягли пояси з магазинками, перевісили автомати і потяглись на сніжну гору.

Далеко навкруги білють засніжені смереки, сріблиться в блакитному небі місяць, купається в мільярдах зірок. Десь появиться кучерява, мов у молоці вимита хмарка і пливе безжурно за гори. В такі ночі хмарки урочисті й ніжні і проявляються зрідка. Збитий вітрами сніг туго подається під кованими чобітьми, скрипить, іскриться в місячному світлі.

Засмалені вітром повстанці зійшли на стежку, що просто веде в церковне подвір'я.

— Хлопці, — прошепотів Клименко, — перше до священика.

— Та певне, що не до хлопа, — разом згодились Лісовий і Гонта. Перед вікном у священика „Бог передвчний” сколихнув мертву тишу села.

На столі у священика смажена риба, з мисок парую грибовий борщ, а у великій череп'яній мисці горою — пузатенькі вареники з капустою та ягідьми.

Отець ще молодий, дбайливо виголений, тільки вошана лисина, обведена понад вухами стрічкою ріденького волосся, надає йому старшого віку. Якось здивовано став він біля столу, склавши руки на кругленькому черевці, і кліпає зеленкуватими очима, ніби пригадує непростених гостей.

Повстанці порозвертались у просторих кріслах і пускають кільцями махорковий дим, чекаючи на отцеве запрошення до вечері.

— Касю, внеси карафінку, — півголосом промовив отець до служниці.

— З Різдом Христовим!

— І вас, дорогі гості, — та якось боязко подивився отець на заслонені вікна світлиці.

Гірка рідина потекла по сираглих горлянках, зігріла. Ідять і зрідка перекидаються словами, частенько поглядають на прозору рідину в карафінці. Отець розгадує бажання гостей і запрошує до келехів. Після кількох келехів розмова пожвавішала і отець став веселіший, балакучіший.

Молода і досить гарненька дівчина служить в отця за няньку. Вона ввічливо прислуговує і всміхається до гостей. Клименко знає, що священники celibати тримають пристійних няньок і все частує, припрошує отця випити „по єдиной”.

Добре закусили й зігрілися. Отець попросив вибачення і ледве переступив поріг спальні. Повстанці жартують із дівчиною та регочуть розкотистими голосами.

— Друзі, я на годину, — підвівся Клименко, і вийшов із хати.

*

Невеличка і чепурна, по-святковому прибрана хатина. В одній з кімнат цієї хатини під стіною стоїть ліжко, застелене полотняною рядниною, якого хрестиками вишитий берег звисає над долівкою.

Оля при лямповому світлі чарівна. В її розмові лагідність і всміхнена щирість. Вона ще зовсім молода — тільки дев'ятнадцятий закінчився. З захопленням розповідає про Чернігівщину, про її улюблену Ічню.

— Ви думаєте, що в Україні, в нас на Чернігівщині, немає повстанців? Може не так багато, але в кожнісінькім районі.

Клименко розпитує про її родину, про що пишуть з дому та як там живуть.

— Ех, моя родина! — і потекла сльоза по личку... Дівчині соромно за власну м'якість. Витерла сльози.

— Восени 1943 р. до нас знов прийшли більшовики. Я збиралась до Чернігова в медичну школу, а старшого брата, Грицька, забрали в советську армію, і зразу на фронт. Менший брат, Василько, сховався в лісі, а тато й мама, вже старі, залишилися вдома.

Вчилась усю зиму, а влітку по закінченні школи нас викликали в облздрав і запропонували працю на вибір: в Галичину, на Урал або на фронт. Я вибрала Галичину...

Перед виїздом на працю відвідала батьків. Живуть у злиднях, у нужді. Однеї ночі стукіт у двері.

— Хто такий? — питаюся мами.

— Сама побачиш, — сказала мама й пішла відчиняти двері. Мама мені нічого не говорила про брата. У хату заходять чоловік з десять. Всі озброєні, засмалені. Що це за люди, де вони тут взялися? — думаю про себе. „Здорова, Олю!” Боже мій! Та це ж мій брат, Василько, а з ним і мої товариші з восьмої кляси. „Не бійся, сестро! Це наші хлопці. Повстанці...” — ніби викарбував ці слова.

Мама дала їм трохи хліба та огірків і вони розпрощавшись, пішли в темну ніч. Через кілька днів я виїхала на захід і попала в Сопіт.

— Подобається вам тут? — запитує Клименко.

— Мені скрізь подобаються наші люди. Знаєте, тоді, коли ваші хлопці забрали в шпиталі білизну й медикаменти, нас викликали в облздрав. Селяни боялись за нас, особливо моя господиня, думала, що нас посадять у в'язницю.

— Що ж вам там сказали?

— Розпитали коли це сталось, що забрали, а потім нас покликав до себе начальник НКВД, генерал Сабуров.

Він розпитував про їх озброєння та про селян, що допомагають повстанцям харчами й одягом. Наостанку сказав, щоб ми не вступали в конфлікт з повстанцями, бо „еті бандіти можуть вас пострелять”.

Було вже геть за північ. Оля вийшла з Клименком і разом зупинились у напіввідчинених сінешніх дверях. У нічній тиші ледь чути клекотання води в потоці, що тут же, кілька кроків від хати, тече. На прощання Клименко пригорнув тепле тіло дівчини до грудей, вологі губи злились у п'янковому поцілунку.

— Знаєте що, мій друже, — говорить Оля, — дороге я втратила. Брат Грицько загинув на фронті (так мені написала мама в останнім листі), Василько в повстаннях. Батьки мої старі, не доведеться з ними бачитись, бо нас не пускають відвідувати родичів.

Настала мовчанка. Чорні очі при місячному світлі, ніби іскорки блищать у ніжно-блідому обличчі. Оля схилила на Клименкове плече голову, і в їхніх грудях взаємно відчувся ритм гарячих сердець.

— Візьміть мене до лісу. Буду доглядати ранених, будемо разом. Якщо загинемо, то знатиму за що і з ким... а може виживемо...

*

Вже благословилося на ранок, як троє повстанців вийшли з села. Після смачної вечері в священика та кількох чарок горілки в головах гуде, а в роті сохне, ніби від лихоманки. Ледве вийшли на вершину гори і зупинились відпочити. Навкруги одноманітна панорама: засніжені гори, на схилах чорніють ліси, а там в долині завіяні снігом села.

— Дивіться, дивіться, — аж скрикнув Лісовий, показуючи рукою на долішній кінець Сопоту.

Гонта приклав бінокль і розглядає. Над річкою групами солдати, три грузовики та кілька вершників метушаться на березі.

— Совітики, — відриваючи очі від бінокля промовив Гонта. — Одна група вирушила в горішню частину села. Думаю, що більшовики мають відомості про наш табір і підготовляють наступ. Ми з Лісовим залишимось

тут, а ви, друже Клименко, негайно сповістіть командира куреня. Хай сюди пришле одну сотню.

Клименко стрибнув і погнав до табору.

В повстанчому таборі безжурний спокій. Хлопці повстачному вилежуються в затишних землянках, кухарі розвели біля потоку вогні і готують різдвяний обід. Клименко вскочив у старшинську землянку.

— Друже командире, в Сопоті більшовики!

— Що, зігнали вас від солодкої куті? — встаючи з постелі, сміється Трясило. — Маєте щастя, що не схопили вас; було б солодко на допиті в Сабурова...

— Командире, не час на жарти. Я прибіг повідомити, а Лісовий з Гонтою залишилися стежити за їхнім рухом. Вони не випадково в Сопоті. Можливо вони нас оточують з Підгородців, з Крушельниці...

— Не лякайтесь, друже Клименко. До табору далеко, та й не такі вони дурні йти на природне укріплення.

Дехто з старшин почав натягати чоботи, дехто перевіряє механізм автомата, доповнює набоями магазинки. Трясило помовчавши, поскріб потилицю та й сказав: „Хай ідуть. Що вони нам зроблять?“

— Михайле, не говори чорт-зна що, — обурився Гриць. — Давай наказ сотенним, чого чухаєшся, як баба за плотом!

— Може маєш рацію, Грицю, — згодом промовив Трясило.

— Сотенні, гостре поготівля! — крикнув командир.

— Так є, друже комадире! — командири сотень стукнули каблуками і вилетіли з землянки.

Трясило на мундир надягає російську шинелю, тісно підперізує пояса з пістолем, запхнув чотири гранати і зняв з кілка автомат. Перевірив замок, заклав повний магазинок, і до Килменка:

— Ви залишаєтесь з господарчим роєм та медперсо-

налом у таборі. Приготуйте хворих і медикаменти до евакуації.

— Командире, куди вивести хворих?

— Ще нікуди. Передам наказ зв'язковим.

Командир перечепив торбу з важкими магазинками і вийшов.

*

Заметушились і загули повстанці в таборі, мов бджоли у вулику. Брязкіт зброї, гуліт, біготня...

Сотня Бродича разом із Трясилом в бойовому порядку виходить на гору, Скакун вистроїв свою сотню на таборовому майдані, інформує про обставини та бойове завдання. Здавалось, що своєчасно заалармовані повстанці, розподілені обов'язки — і певність перемоги над ворогом забезпечена. Але то лише так здавалось недосвідченим командирам, які ще не вивчили тактики більшовиків, які ще в практичній боротьбі не мали серйозних боїв із добре вишколеним і жорстоким ворогом.

Клименко прийшов у санітарну землянку до Давиденка, щоб перевірити готовість медичного персоналу, але доктор із своїми помічниками вже був у повній готовості. Санітарки спакували медикаменти, повзували й одягли ранених та й доїдають свят-вечірні подарунки.

— Друже Давиденко, ви залишаєтесь зі мною до окремого розпорядження командира. Приготуйте ранених і медикаменти до евакуації.

— В мене все готове. Треба чотирьох стрільців до носилок, щоб винести двоє хворих повстанців.

— Частина медикаментів є в старшинській землянці. Можливо дещо важливіше заберете, — винесемо в ліс.

— Звичайно. Ідемо, — і доктор, взявши карабін та торбу з основними медикаментами, вийшов разом із Клименком.

В землянці Клименко витяг з-під нари важку скриню і, показав на неї, відважив багнетом верхню дошку.

— Ось ці. До лиха важка скриня. Що зробимо з нею?

Давиденко дивиться на написи на окремих пакунках і деякі впирає у свій мішок. Решту переглянув, і закрив дошкою скриньку.

— Це, на всякий випадок, треба винести в ліс. Важніше заберемо з собою.

*

Раптом забубужкало, затріщало, засвистало лісом. З обмерзлих смерек посипався сніг, полетіли відламки деревини та кори. Клименко з доктором вискочили з землянки. В таборі справжня баталія: стелиться густий дим, свист куль, крики людей; розривні кулі торощать і розривають стовбури дерев. Кинулись у долину до санітарної землянки, а напроти з ручними кулеметами біжать советські пограничники, стріляючи в кожен предмет.

— Давиденко, назад! — крикнув Клименко.

— Як назад? Там же ранені!

— Ви бачите, — показав рукою в напрямі потоку. — Там повно советчиків. Вони вже зайняли половину табору. Санітарна землянка також у їх руках.

Советчики помітили їх і вдарили з кулемета. Давиденко й Клименко скочили за бруствер землянки і поміж деревами поповзли в глибину лісу. В безпечному місці схопились на ноги і пішли далеко від табору. Вийшли на горбок, з якого в один бік видно Підгородці, а на південь — голу вершину Парашки, і там зупинились.

В таборі не припинюються постріли та галаслива лайка російською мовою. В сопітському напрямку переривані постріли, часом зливний вогонь кулеметів, вибухи гранат, а десь нижче Сопоту, б'ють дві гармати, стрільна їх свистять над лісом і розриваються між деревами.

— Видно наші прийняли бій, — закурюючи „козину лапку”, промовив Давиденко.

— Скидається на те, що в сопітському напрямку більшовики атакують сотню Бродича. А де ж ділась сотня Скакуна?

— Не знаю. Зникли з табору і не стали до бою з пограничниками.

— Ми відрізані від своїх. Може через гору будемо добиватись до Трясила?

— Дивись! — аж підвівся на ноги Давиденко.

— Чорний?! Так, Чорний, але він нас не бачить.

— Чортів сину, іди сюди, — крикнув Давиденко.

Чорний зупинився, подивився, підтягнув наплечник і, витираючи мокре чоло, засміявся.

— Де ти взявся? Що з нашими? — разом запитали Клименко і Давиденко.

— Відірвався... майже був у їх руках. Як вийшли ви з землянки, сотня Скакуна розгорнулась у розстрільну й пішла в крушельницький потік. В той час із молодого бучини вдарили советчики і зразу зайняли табір. Видно вони ще вночі через Парашку підсунулись під наш табір. Отож, як вони вдарили, то частина їх розгорнулась фронтом у спину Скакуна, а частина розбіглась по таборі. Я взяв під руку раненого і не встиг вийти з землянки як нас обстріляли. Ройовий похилив скривавлену голову на мене. Я бачу, що він мертвий і поклав його під смерекою, а сам хотів повернутись у землянку, а до мене двоє... Кулі градом сипались, та я звивався як кіт і втік у ліс. Хворі залишилися там...

— Де ж фельдшер Дядько?

— Не знаю, докторе. Він був біля кухні.

Троє повстанців замовкли, поринули у власні думки. Чорний витяг із тарби йодину і змочив роздряпане лице. Свіжі подряпини щемлять, а юнак, скривившись, натирає їх йодовим розчином.

— Обернись сюди, прикладу на щоку плястра.

— Добре, засохне і без плястра.

— Нащо марно витратити кров? Добре дряпнуло...
Мабуть відламком гранати.

— Вони не метали гранат. Це відламком деревини.
Чорт їх знає чим вони стріляють, бо відламки дерева сипались як град.

Стрілянина не припиняється. Змовкне на хвилинку і знов, ніби морський приплив... Там у долині з'явилися люди. Клименко дивиться в бінокль і каже: „Наші хлопці! Бачу ройового Бойка, Славка та кільканадцять хлопців за деревами. Чорний, ідіть і приведіть їх сюди. Скажіть Славкові, щоб залишив двох зв'язкових і як хтось появиться, то хай направляють їх сюди. На цій горі зможемо боронитись, бо там їх можуть відрізати.

Чорний залишив санітарну сумку, перевірів автомат і скочив у гущавину молодих буків.

*

Трясило разом із сотнею Бродича вийшов на хребет. Ще чоловік забезпечення не встигли зайняти позицію, як із правого крила з'явилися озброєні лави енкаведистів. Енкаведисти зразу залягли і вдарили по розтягнених у похідному ряді повстанцях. Серед повстанців замішання. Криловим вогнем ворог відкинув частину повстанців у ліс. Незначна група на чолі з Трясилом залягла на хребті і стала на бій з ворогом.

— Кулеметчики, вогонь вправо! — командував Трясило. Три кулемети вдарили на лави енкаведистів і відтиснули їх у ліс.

Ситуація Трясила поправилась. Хлопці надійно закріпились на хребті й чекають на кожне слово командира. Командир пройшовсь поміж повстанців, щоб роздивитись розташування власної позиції й упевнитись щодо її зручності.

- Друзі! Ми у важкій ситуації. Наш табір зайнятий

ворогом, а ми не маємо зв'язку з нашими основними силами. Ми не маємо місця для відступу, бо в Сопоті також советське військо. Так склались обставини, що мусимо загинути або боронитись до вечора. Вечором прорвемо більшовицький перстень і вийдемо на з'єднання з нашими товаришами.

Повстанці спокійно оглядають місцевість; дехто для зручності міняє становище, залягаючи за гранітним виступом чи розлогим корінням старих буків.

— Чи є ранені? — запитує Трясило.

— Немає.

— Перевірте зброю, приготуйте набой.

— Так є, друже командире!

— Займіть становища коло дерев. Ворог відступив і нам немає потреби мерзнути в снігу. Затріть снігом руки і закуріть.

Командир призначив на певні пункти зірців і підійшов до ройового Довбні.

— Куди ж зник Бродич з двома чотами?

— Вони відступили в ліс. За мною йшов рій Ластівки, але як ударили більшовики, то він перший кинувся схилом у ліс, а за ним решта. Бродич був у кінці сотні.

— Кругом затихло, тільки в таборі незначна стрілянина. Виділіть пару хлопців, щоб розвідали розташування більшовицьких військ і становище в таборі, — наказав командир Довбні.

*

Із Скакунової сотні Клименко назбирав дев'яносто повстанців. Переформував рої і створив дві чоти. Чотовими призначив Славка і Жука. Чотові, Давиденко і Клименко обговорили ситуацію й ухвалили прорватись через річку Стрий у запілля ворога.

— Все ж таки наш обов'язок вдарити на табір і вбити звідти більшовиків, — висловив думку Давиденко.

— Помиляєтесь, докторе, — заперечив Клименко.

— Чому помиляюсь? — вихопивсь Давиденко.

— Тому, що в таборі більшовики, в крушельницькому напрямку — більшовики, в сонітському — також більшовики. Наш напад на табір тільки зрадить нашу силу. Це є згубний плян.

— Будемо чекати поки нас пов'яжуть як телят?

— Не пов'яжуть. На те у вовка поги, щоб від мисливця тікав. Перед вечором перейдемо річку й станемо табором коло Ямельниці. Звідти почнемо розшуки і зв'язок з рештками нашого відділу. Наше завдання — підірвні дії й пропаганда в заплілі ворога, а не битви з регулярною армією.

Повстанці роями посідали між деревами, закурили і розмовляють між собою. Давиденко з санітаром Чорним перевіряють запаси медикаментів та надійніше перепаковують наплечники.

Було вже по півдні. Клименко покликав чотових і почав з ними нараду.

— Друзі, будемо прориватись у безпечніше місце. Чотовий Славко, ви йдете першим, за вами чота Жука. Чота Славка переходить річку й займає охорону шляху біля Підгородців. Чота Жука переходить річку і долиною попід селом виходить у ліс. Там виставите забезпечення і збираємось усі. Подививсь на годинник і, усміхнувшись, додав: „Рівно о четвертій годині стартуємо”.

Лід, мов полотняна тканина вгинається і тріщить, а повстанці з приготовленою до бою зброєю перебігають річку та займають на березі становища.

Більшовицькі авта з мінометами, що були в горішній частині Підгородців, помітили перебіжних повстанців і скерував на них мінометний вогонь. Міни скавучать у повітрі, перелітають над повстанцями рожево-чорними зміями і з ревом вибухають у кущах верболозу на березі річки. Повстанці, запалені морозними вітрами, обходять долиною село і зникають у темряві смерекового лісу.

На занесеній снігом вершині група повстанців із своїм командиром. Час проходить повільно, здається їм — день тягтиметься безконечно. Командир Трясило чує рушничі та кулеметні постріли, іноді пролетить десь гарматне чи мінометне стрільно і з тріском вибухне в лісі. Не можна зорієнтуватись де і хто з ким б'ється. Перша сутичка з більшовиками закінчилась у нічию. Енкаведисти безслідно зникли і не показуються в лісі. В таборі також притихли постріли, тільки якийсь гамір розлягається в холодному повітрі.

— Там більшовики. Скільки їх і що ж вони там роблять? — пробігає думка в Трясила. Зроджується новий плян: краще героїчно вмерти, ніж потрапити в руки енкаведистам. Вийшов на середину між повстанців і промовив:

— Друзі, наше становище не таке, як декому здається. Можу з певністю сказати, що ми легко і швидко виб'ємо енкаведистів із табору. Ворог із сопітського напрямку не буде наступати. Вони виконують обсерваційну службу за зоною нашого табору. Ті, що ввірвались у табір, відрізані від своїх сил і ми їх легко знищимо та врятуємо матеріяльні цінності нашого табору. Там же харчі, медикаменти, запаси амуніції. Не можемо віддати їх ворогові. Кожний набій для нас має велике значення.

— Правильно! Наступати на табір, — вигукують повстанці.

— Ми маємо, — продовжує командир, — тридцять сім людей, п'ять кулеметів і автомати. Мій плян такий: створити чотири групи, підсунутись з підгородської сторони і вдарити на енкаведистів у таборі. Ворог не зорієнтується в силі, а наша відвага паралізує його. Так виб'ємо з табору ворога і врятуємо те, що можна врятувати.

— Правду командир каже!

— Йдемо. Зразу йдемо!

— Знищити московських зайдів! — посипались ви-
гуки повстанців.

*

Колона повстанців проходить звивистою стежкою на Ямельницю. На чолі колони йдуть чотовий Славко і ройовий Бойко. Повстанці дотримують в поході відстань і час від часу повторюють подану зв'язком команду чи кличку. Давиденко, перебігаючи повз колону повстанців, зрівнявся з Клименком і сіпнув його за рукав.

— Дай тютюну. Курити хочу аж нудить.

— Докторе, майте терпіння. За півгодини будемо в селі.

— Та в цім лісі хіба тільки чорт добраніч каже.

— Порядок залишається порядком: Кажу вам, потерпіть півгодини.

Над буйними верхами смерек зоряне небо. Зорі густо розсіяні в темній голубіні неба, мерехтять мов світлячки над непроглядним лісом. Зрідка легенький шерех дерев і стук об землю падаючих смерекових шишок.

Недовго прийшлося йти лісом. За кілька годин перед ними забіліла галявина. А там, трохи далі, криті соломою дерв'яні хати та стодоли.

— Сповільнити хід — село.

— Сповільнити хід — село, — пішло по зв'язку.

Повстанці розмістились у кількох хатах. За короткий час до хат принесли хліба, квашені огірки, молока та картоплі.

В одній хаті зупинились на відпочинок Славко, Давиденко, Клименко та кількоро повстанців. Славко після розміщення повстанців кинувся до своїх знайомих і приніс кусок сала, хлібину та пляшку самогону.

— Пане докторе, Христос Рождається!

— Славте Його! Отже, ви молодець, — доктор поспішив похвалити Славка.

Випили по одній, по другій та сито закусили хлібом із салом.

— Господине, чи можна мені на хутір? — запитався доктор у господині хати і показав рукою на піч. Господиня не зрозуміла доктора: розвела руками і здивовано кліпає очима. Вона не збагне, про який хутір говорить цей чоловік дивною для неї мовою. Вона бачить, що всі до нього ставляться з пошаною і називають доктором, але вона не може усвідомити, щоб доктор був з рушницею та в витертій солдатській шинелі. Вона бачила докторів, але то були великі пани в місті, зовсім неподібні до цього доктора. Один із місцевих повстанців пояснює селянці:

— Пан доктор хоче відпочити на печу. Це він жартом називає хутором пец.

— О, Боже! Та чого ж? Ходіть. Я вам і подушку... — Взяла подушку, білу ряднину і простелила на гарячій печі.

*

У глибокій долині пливе гірська вода. Вона вливається в річку в тому місці, де на протилежному березі Стрия розкинулося старе купецьке село Синевідсько Горішне. Одним кінцем долина виходить до річки, а другим потяглась у гори і десь там між ними зникає. В цій долині, під розлогими буками стали табором повстанці. Щоб захиститись від пронизливого вітру, зробили тимчасові захистки з хмизу та військових наметів. У середині наметів палають дрова, а навколо вогню на широких полінах порозлягались хлопці... Тверде поліно врізається сучками в юнацьке тіло та все ж таки захищає від мерзлої землі.

— Агов! Чи чув? — доктор смикнув Клименка за плече.

— Що чув? Чому ви не відпочиваєте?

— Відпочив і прийшов до тебе з новиною.

— З якою?

— З доброю новиною. Прийшов Трясило з групою хлопців. Він також зв'язався з рештою, що тепер в майданських лісах з Бродичем.

— Де ж Трясило?

— Там біля вогню. З ним Сагайдачний і Гранді.

Клименко схопився, підтягнув паса з пістолем і набоями та й кивнув до Давиденка. Вийшли з намету і пішли до Трясила.

В наметі Трясило протягнув до вогню босі ноги і щось довбає в чоботі. Сагайдачний розставив довгі руки над полум'ям і перебирає в повітрі пальцями, ніби на клавішах, а напроти його Гранді, прижмурих чорні очі, обертає на прутикові в полум'ї кусок волового м'яса.

Ще за кілька кроків до намету Клименко з Давиденком, усміхаючись, разом заговорили: „Блаженні переслідувані, бо волю здобувають”.

— Щасливі дезертири, бо щасливо втікали з бою, — басом прогремів Сагайдачний.

— Маєте щастя, що вам не попало, — сидючи привітався Трясило. — Про вашу ініціативу, друже Клименко, мені розповіли хлопці. Добре зробили, що вивели їх сюди. А що сталось із Скакуном, так ніхто й не знає.

— Серед убитих його немає? — запитує Клименко.

— Ні. Серед убитих є повар, фельдшер Сірко та п'ять хворих з шпитального бункру. Скакуна, ройового і кількох стрільців немає.

— Командире, а що сталось із Бродичевою сотнею?

— Нічого. Як тільки ми вийшли на вершину, то зразу по нас вдарили більшовики. Нас тридцять семеро стали на бій і відкинули більшовиків, а вся сотня з Бродичем відірвалась від нас. Бродич, очевидно, подумав, що сотня попала в оточення, і прорвалася з більшою частиною в майданські ліси. Вечором, коли ми відбили від більшовиків табір і визбирували розкидані речі, до нас прийшли Гонта і Лісовий.

— Прекрасно! А де ж вони?

— Залишив їх у таборі для зв'язку з Бродичем. Власне, вони мали відпочити і ранком вирушити по слідах Бродича. Сьогодні ми вирушаємо в ліс під Труханів, куди мають прийти всі наші хлопці.

— Командире, — звернувся доктор до Трясила. — Як же ваші успіхи в таборі?

— Особливого нічого. Я вважав, що сотня Скакуна зіткнулась з більшовиками і здесятована, або попала в полон. За вас у думці я відправив панахиду, бо бачив, що більшовики обскочили кругом табір і закрили вихід. Ми зайняли висоту і майже до вечора сиділи там. В таборі більшовицький гамір і московська матірщина. Я рішив, що нам немає рятунку і пішов на ризик, заатакував більшовиків у таборі. Вони не сподівались раптового удару і панічно кинулись урозтіч, а що місцевости не знають, то втелющились у потік, де ми їх брали на приціл. Вислід бою добрий: вісімнадцять убитих і серед них орденоносець, капітан НКВД Іванов. — Командир витягнув з кишені орден і особисті документи Іванова. — Це є заслужена нагорода, — сміючись, закінчив Трясило.

— Крім того, — почав Сагайдачний, — сім кулеметів, шість автоматів та п'ять автоматичних рушниць, не рахуючи набоїв, чобіт та різних дрібниць...

✕

*

Під Трухановим, у повстанчий відділ Трясила прибув головний командир УПА Тарас Чупринка. Ознайомившись з станом відділу, командир Чупринка призначив доктора Ол. Давиденка начальником підпільного повстанчого шпиталю, Гр. Дулина — політвиховником четвертої військової округи, а Клименка інструктором пропагандивної групи при штабі округи.

Трясило просив і доводив Чупринці, що така пере-

становка сил ослабить його відділ, але той і слухати не схотів.

— Михайле, зрозумій, що роблю це не для твоєї прикраси. Ми мусимо мати стаціонарний шпиталь для лікування хворих. Залишати хворих повстанців у селах не можна, бо цим наражуємо населення на переслідування, а хворих на загибель. Крім цього, в окрузі треба скріпити пропагандивну ділянку. Гриць і Клименко там дуже потрібні. Ти маєш досить кваліфікованих підстаршин, добрих медичних санітарів і хоробрих повстанців.

— Шкода. Але як треба то треба, — погодився Трясило.

— Треба, друже, — і Чупринка поплескав курінного по плечу.

— Тепер поклич цих людей, я буду з ними говорити.

— Так є, друже командире! — курінний вдарив каблуками і вийшов з намету.

*

Сніг лягає рівно. Кручена лісова дорога глибоко сховалась під снігом. В лісі тихо. Навіть звірі й птиці сховались у свої затишки і спостерігають падання снігових метеликів. По заметеній снігом стежці ледь посувається троє повстанців, борсаючись у глибокому снігу.

— Грицю, ти хоч знаєш куди ми йдемо? — запитує Клименко, що ледве витягає ноги з глибокого снігу.

— Чому ж не знаю? Йдемо в Корнич. Ще один-два кілометри і вийдемо в село.

— Ну, веди ж! — каже Клименко хиличись додолу. Зачерпнув рукою пухкого снігу, притулив до гарячого чола, стиснув у грудку і кинув у рот. Сніг приємно освіжив чоло, в якому ніби вигупують ковальські молоти. Ноги в Клименка ослабли. Важко переступаючи, він намагається попасти в сліди товариша, але нога кожен раз неслухняно попадає в сипкий сніг.

Широкі холяви німецьких саперок зробилися ще

ширшими і круглими, мов бочівки. Сипкий сніг наспався в халяву, зразу танув від тепла тіла, а пізніше ставав холодною корою між литкою і халявою.

— Е-е-е! Що ти там?! — каже Гриць до Клименка.

Той нічого не відповідає. В його голові зроджуються привабливі думки: лягти на м'який сніг, лягти й заснути. Може і назавжди, аби заснути... Немає сили зробити кроку, нема сили викинути ногу. Так. Це наближається кінець, — мариться у зважній голові. „Невже так безславно прийдеться закованити?“ — пробігає холодна думка, а ноги мов підкошені загинаються у м'якому снігу.

— Чого ти тут присів? — крикнув Гриць у саме вухо і схопив за плече Клименка.

— Грицю, ти йди з Степаном... мене залиши. Я не можу... я не хочу бути тягарем. Ідїть. Вам треба своєчасно.

— А тобі вже не треба?

— Мені? Мені також, але я не можу. Вибач, не можу.

Гриць повів рукою по Клименковому чолі.

— Е, то ти, брате, в гарячці. Що сталося? Степане, іди сюди. Бери його під руку. Дотягнемо до села, а там відпочинемо і він поправиться. Правда ж так?

— О, так! — ствердив Степан і міцно притиснув Клименкову руку до себе.

*

Після гарячої вечері та півпляшки горілки з якимсь корінням Клименко відчув силу й почав розмовляти, але гарячки не втратив. Попросив у господаря тютюну, але після двох затяжок цигаркою кинув її під комин. В голові не перестає густити, у скронях сіпає, та все ж таки після вечері та короткого відпочинку ніби почув приплив сили.

— Що ж, хлопці, підемо. Шлях далекий, а часу мало, — сказав Клименко і взявся впорядковувати свої речі.

Хлопці подякували господареві за вечерю й зникли

між хатами. Виминаячи село, прийшли до річки. У густому садку над річкою стоїть самотня хатина. Із маленьких віконць ледь пробивається світло.

— Дивіться, коло річки хатина, — шепнув до хлопців Клименко.

— У цій хатині живе баба-ворожка.

— Чи правда, Степане? — аж скрикнув Клименко.

— Чому ж неправда? — запитанням ствердив Гриць, і вони якось механічно, без домовлености завернули до хатини, що погрузла по самі вікна в землю.

Старенька бабуся не сподівалась гостей. Позатуляла соломою ззовні вікна, щоб не занесло снігом. В таку пору до неї ніхто не заходив, а це чує стукіт під дверима. Відчинила двері. Хлопці, переступивши поріг, дружньо привітались: „Добрий вечір!”

Бабуся заметушилась по хаті, знайшла каганець і здивовано дивиться на озброєних людей. Поставила каганець на припічку і протягла руку в піч за палаючою тріскою, але в цю ж мить один з хлопців черкнув запальничку і засвітив каганець. Бабуся при світлі подивилась на хлопців і зупинилась на Клименкові.

— Цього ще не бачила, — промовила шепотом.

— Не бійтесь, це також наш, — сказали хлопці. Скинули на лавку наплечники і почали грітись та сушитись.

— Бабусю, я далеко з дому. Залишив рідних і нічого не знаю про них, а хлопці сказали мені, що ви добре ворожите. Скажіть же мені щось, — лагідно звернувся до неї Клименко.

— Ой лишенько мені, хіба ви молоденькі вірите ворожкам? Та й карти десь порозкидались... я й не знаю що вам говорити...

— Он і карти на комині, — підказує Гриць. — Поворожіть нам.

Бабуся не здалась на довгу прозьбу, а зразу взяла карти. Перемішала їх кілька разів і сказала Клименкові перекласти.

— Лівою рукою, від себе...

— Скільки зняти?

— Скільки знімеш, сину, — і почала викладати на припічку карти. Нагнулась над картами, ніби щось читає з них, а потім почала ворожити.

— Не бійся, синуку, смерти. Ти будеш довго жити. Тобі випадає в житті дві дороги. В короткій дорозі випадає небезпека, але вона легко минеться. В другій дорозі будеш мати кілька разів небезпеку. Навіть утратиш надію на життя, та все те минеться, як весняна вода.

З тієї дороги ти попадеш на південний захід, де зустрінешся з новими товаришами. Там будуть военні і цивільні, але вони приймуть тебе як рівного. Там тобі знов випадає два життєві шляхи. Перший щасливий для тебе, але ти ним не підеш. У другому шляху зустрінеш три темних жінки. Ті жінки заміжні, чи були заміжні, але їх оберігайся, сину. Ті знівечать твоє життя. Все пройде, все переживеш і з пізньої дороги повернешся додому та щасливо доживеш віку.

З останніми словами таємничо подивилась у Клименкові очі і згорнула карти. Іншим хлопцям говорила мало. Грицеві сказала, що він не виб'ється в люди, а на Степана похитала головою і відмовилась будучо сказати. Хлопці, не відступаючи від бабусі, просять щоб поворожила Степанові.

— Мені аж страшно. Такий молоденький і смерть... Краще ви не вірте в моє ворожіння, — закінчила бабуса і взялась скубти вовну.

Хлопці пожартували з лихої долі, попрощались із ворожкою і вийшли з хати.

Берег річки. Спустились із крутого обриву і вийшли на покритий снігом лід. Пройшли середину річки і Гриць промовив: „Степане, туди на ті корчі, а там потічком вийдемо в ліс”.

Зрівнялись із корчами і, виминаючи їх, пішли на потічок. В цю мить нічну тишу прорізали кулеметні серії.

Степан, мов підрізане стебло, звалився в сніг. Гриць і Клименко скочили в потічок і побігли ним у ліс. Кулеметні кулі січуть дерева, сиплеться з верхів'я сніг, а хлопці, мов молоді олені, розмітаючи снігові перемети, знижують за деревами.

„Вогню! Вогню! Побільше вогню, щоб іскрилось, щоб світ горів як свічка! Чого ви прилягли? Ех, ви, полохливі зайці! Вперед, на ворога!”

Дві молоді жінки зі страхом дивляться на незнайомого, що кидається в ліжку. Одна підійшла до столу, глянула в вікно, а потім подивилась на образ Божої Матері і пошепки почала молитись.

— Що з ним? Катрюсю, я його боюсь, — промовила старша, не зводячи очей з ліжка.

— Чого боятись? Чоловік у гарячці. Тепер він або вийде живий, або помре...

— Помре?!

— Не знаю. В такій гарячці перемагають хворобу; а як організм не витримає, то звичайно, людина вмирає.

— Катрюсю, забери від його зброю. Ненароком заскочуть советчики, тоді ми загинемо...

— А де ж її сховати?

— Це вже я знаю, — підступила до ліжка та незнайомий схопив автомат.

— Що?! Хочеш мене убити, червона шкуро.

— Ні! Ні! Що ви? Заспокойтесь. Я хочу вам допомогти...

Хворий повісив голову й впав на подушку разом з автоматом.

— Пити, пити, — ледве промовив і заплющив жовтаві очі.

Два дні й дві ночі марив в гарячці Клименко. На третій ранок прокинувся і поглянув навколо себе.

— Що це таке?

Катруся підійшла до ліжка і лагідно заговорила:

— Як почуваетесь, друже?

— Дякую. Де я і що зі мною сталося?

— Ви у нашій хаті.

— У вашій хаті,

— Так. У нас, в Ямельниці.

Клименко щось подумав, ніби пригадуючи минуле, поглянув на свій похідний наплечник, на зброю...

— О, так. Гриць привів вас сюди хворого. Ви таке говорили в гарячці, що страх. Гриць залишив вас, а сам пішов до зв'язкового. Сказав мені доглядати вас, а як виздоровієте, то щоб відіслати вас на зв'язок.

— Дякую. Я вже почуваюсь гаразд.

На цьому слові Клименко заходився одягатись. Подивився в дзеркало: на блідому обличчі сліди хвороби, очі обвелись темно-синіми кругами, борода покрилась густою зарістю, на губах вискочили водяні пухирі. Швиденько намилив бороду і заходився приводити себе в порядок. За пару хвилин поголився і зачесав чуба. Хоч після хвороби в середині труситься, в роті гіркавість, та все ж таки відчувається бажання щось з'їсти.

Жвава Катруся поставила на стіл варені яйця й збанок гарячого молока. Клименко подивився на смачні речі й взявся їсти.

— Ви не з наших? — якось несміло запитала Катруся, збиваючи в ліжку подушки.

— З ваших... Чому б не з ваших?

— Вибачте. Я не так сказала. Тобто не з нашої місцевости...

— Ні. Звичайно ні.

В хату вбігла збентежена господиня: „Ой, мамонько! Совіти в селі. Що робити? Куди вас сховати?“

— Заспокойтесь, господине. — Клименко миттю перечепив сумку, автомат і з сінешніх дверей гукнув: „Бувайте здорові!“ Через затильні двері вискочив на подвір'я і під горбком побіг до лісу. Ось уже добігає до

перших кущів, а з потічка, що ділить село і ліс, біжать групами енкаведисти та „стрибки”.

— Стой! Стой! Мать... — закричали отарою советчики і відкрили по лісі вогонь.

У просторій селянській хаті парно, а від цигаркового диму сіро. За столом сидять: командир військової округи Сірий, його заступник Аркадій та Гриць Дулин. Під стіною на лавці сидять троє; Клименкові вони незнайомі. Із розмов він довідався, що незнайомі є шеф крайової СБ Корнило, шеф стрийського підрайону Мостовий та ще якийсь дегенеративний тип.

Сірий — флегматичний і з гарним обличчям чоловік. В розмові погляд його синіх очей щирий і приємний. Він розмовляє стримано, але в кожному слові криється глибока думка. Хоч Сірий кепсько розуміється на військових справах, але, зважаючи на його інтелігентність і багаторічний стаж підпільної праці, його призначено на місце Чорноморця командиром четвертої військової округи „Маківка”.

Його заступник Аркадій також інтелігентний і атлетичної будови юнак. Говорить Аркадій добірною мовою з дбайливим униканням галицизмів.

— Друже Клименко, — почав командир військової округи. — З сьогоднішнього дня ви працюватимете в штабі округи. Ми створили школу військових політвиховників, де ви будете одним із викладачів. Ваш предмет — це структура й організація червоної армії та конституція ССРСР і УССРСР.

— Друже Князенко, — звернувся командир до огрядного хлопця. — Ви викладатимете історію й географію України. Історію й ідеологію ОУН розділять між собою Аркадій і Крук. Навчання починаємо завтра в колишній німецькій колонії Ізидорівці. В кого є запитання? — закінчив командир Сірий.

— В мене, — підвівся кремезної будови мужчина.
— Прошу, друже Корнило.
— Хто буде охороняти вишкільну групу?
— Спеціальної військової охорони не призначаємо,
— почав командир, — щоб не обтяжувати цивільну сітку постачання харчів. Усі курсанти озброєні легкою зброєю, а друзі Аркадій і Клименко подбають, щоб зразу курсантів навчили партизанської тактики на випадок оборони чи відступу...

*

Місцева розвідка повідомила, що Дрогобицьке НКВД плянує напад на вишкільну групу політвиховників. Клименко з Аркадієм обговорили вістку розвідки і вирішили перевести вишкіл в іншу місцевість.

Як тільки настав вечір вишкільна група вирушила в похід. Молоді юнаки, студенти та сільські вчителі, хоч і не при звичаєні до кочового життя, але слухняно виконують накази керівників політичної школи.

Учитель музики Клива йде в першій колоні. За ним Сагайдачний, що також вирішив політично „підкуватись” і прийшов на курси з куреня „Бойки”. Сагайдачний веселої вдачі. Він любить жартувати, слухати анекдоти та розказувати свої власні, які розповідає з пристрасстю, володіючи досконало відповідним жаргоном та мімікою обличчя. В поході чи на постої він завжди розмовляє, жартує, критикує своїх товаришів — іноді аж дошкульно. „Жертва”, яку він намітить для кпинів, починає сердитись і часто виходить із рівноваги.

За Сагайдачним іде Ярема. Молодий і запальної вдачі хлопець.

— Яремо, — звертається Сагайдачний.
— Що є?
— Скинь шалку і йди на чоло колони.
— Пощо?

— Місяць сховався за хмари і потемніло, а твоя руда голова буде світити.

— Йди до чорга, дурний кацап, — буркнув Ярема.

— Чудак. То в мене дружина була кацапка і точнісінько така руда як ти.

Хлопці жартують і не дають спокою Яремі. Одні радять перефарбувати волосся, інші — поголитись, а ще інші залишити „войну” та йти до матері на гарячі пироги.

Похідна група курсантів вийшла з лісу. Зразу простяглась поляна, а за нею може в кілометровій віддалі село. Над шляхом при вході в село кілька дерев і в їхній тіні кілька повстанців. Похідна група пройшла ліворуч і зупинилась. Клименко підійшов до повстанців, а там на снігу простелений намет, а на нім голим задом догори повстанець. Над повстанцем хтось у сірій шинелі вимахує гнучкою бучиною в повітрі й розмірено відраховує: сімнадцять, вісімнадцять... двадцять п'ять.

Нещасний корчиться під важкими ударами палиці, по-дитячому йойкає, а навколо стоять озброєні автоматами, кулеметами, обвішані гранатами повстанці, курять цигарки і спокійно дивляться на інквізицію.

— Встань! — крикнув той, що відраховував удари.

Повстанець повільно підвівся, підтягнув штани і тремтячим голосом промовив: „Дякую, друже командире”.

Клименко глянув на командира: — Бей! Чорте кременчуцький!

Бей насторожився на раптовий крик у вечірній пільмі, дивиться на коротку постать у гуцульському кошушку, а підійшов ближче — вхопився в обійми.

— І ти знов? О, добре, що ми зустрілись. Ідемо в хату.

Ведучи Клименка до хати, Бей розповів причину цієї пригоди.

— Знаєш, земляче, це мій стрілець. Завжди добре справлявся, а це змушений його покарати. Я своїх пов-

станців караю сам. Сам їх жалію як батько, а коли треба то караю. Вони на мене не сердяться, бо знають, що даремно карати не буду. Ти ж мене знаєш. Мусить бути залізна дисципліна, а в бою мусять стояти всі за одного, а один за всіх. Цей забув мій девіз, і ото я йому пригадав.

— Що ж він зробив злого?

— Перед різдвяними святами послав їх трьох для охорони крайового проводу. В час переходу через село попали на більшовицьку засідку і в перестрілці впали вбитими один повстанець і Орел.

Град, ранений у ногу, біг за повстанцями, але вибився з сил і, бачучи безвихідне становище, застрілвся. Ці ж сучі сини втікали, не взяли з собою Града. Оце їм приписував дисциплінарний статут, — жартома закінчив Бей і до Клименка: — Як же ти? Як здоров'я, успіхи?

— Здоров'я ще тримається. А щодо успіхів, то майже ніяких. Після закінчення старшинської школи попав у сотню „Бойків”, а коли сотня вже була вивчена і через приплив рекрутів переформована в курінь, то мене відкликали в округу. Тепер навчаю політвиховників, а що далі буде, того не могу знати. А де ж ти був весь час? — запитує Клименко.

— Увесь час б'юся. Робив напади на районні центри. Пару тижнів тому знищив увесь партійний і енкаведівський апарат. Часом, щоб хлопці не нудьгували, спиняю військові потяги. Іноді трапиться добра пожива, а як немає чого путнього, то повішу політруків, спалю потяг і вшиваюся у ліс.

* .

Після невдалого різдвяного бою Бродич вирішив усякою ціною виправдати себе. Зібрав повстанців своєї сотні, що за тиждень залізли дрібні рани, і з дозволу Трясила повернувся в ліси під Орів. Розвідуючи шляхи до Орова, Стрия, Сколього та Дрогобичу, розвідка при-

несла гарну новину. У супроводі енкаведистів та „стрибків” у Підгородці має приїхати сам генерал Сабуров.

— Якою ж дорогою він буде їхати? — мучила надокучлива думка Бродича. Ага! Зрозуміло, що через Східницю. Там між Східницею та Підгородцями треба зробити засідку. Ото піде слава, якщо живого впіймаю Сабурова.

— Друже командире, хлопці привели совітського вояка, — перед самим носом Бродича гримнув Довбня.

— Де ж він?

— Там надворі.

— Веди його сюди.

У намет привели широколицього, присадкуватого чоловіка. На ньому сіра шинеля, а під нею ватяна фуфайка. Чоловік кинув сірими очима по наметі і пригладив розкішні вуса, що насторчилились рогами.

— Хто ви? — запитався Бродич.

— Людина, — зневажливим голосом відповів чоловік.

— Бачу, що людина. Як ваше ім'я?

— Семен називаюсь!

— Гражданин Семен, розкажіть як ви попали сюди?

— Попав просто. Пройшов половину Польщі, від самого Кракова і скрізь мені люди допомагали, а тут попав...

— Що ж ви там робили і куди йдете?

— Бився з німцями, а це вже надокучило та йду додому, у Віньківці. Отримав листа з дому. Дружина пише, що немає що їсти, ані чим палити. З колгоспу отримала п'ятдесят кілограмів ячменю, а в хаті двоє дітей і стара мати. Голова колгоспу хоче забрати на м'ясопоставку корову, от я покинув фронт і йду звести з ним порахунки.

— Це вам аж на Велику Україну?

— Так. У Кам'янець-Подільську область.

— Далека дорога, — похитав головою Бродич. —

Залишайтеся до весни у нас. Тут є ваші земляки і весною підете з ними.

— Якщо приймете, то залишусь, — згодився Семен.

•

Над струнками смерсками пливають сірі хмари, ніби роздираються об розтріпані колючі верхки та й далі пливають у безмежність. Вітер жалібно свище в смерекових колючках, іноді сиплється додолу зльоділий сніг. Зрідка проїде лісовою дорогою селянин, цьвохне на ко-ней батоном: „Вішта, вйо.”

Поїхав.

Повстанці лежать на зіпрілих смерекових колючках, мов на збитому килимі й усміхаючись один до одного, чигають на здобич.

— Приготуйтеся! — з правого крила команда.

Повстанці насторожились чорними цівками автоматів і кулеметів. Десь уже недалеко чути гудіння моторів і скрип металевих шасі вантажних автомобілів.

— Пах! — сигнальний постріл з пістоля, і раптово заговорили автомати, заторохкотіли кулемети. Передне вантажне авто круто з'їхало вбік і перевернулось у рові. З-під нього вилазять солдати, одні біжать у ліс, інші залягли в рові і безладно стріляють на повстанців. Крики, зойки і гістерична лайка разом з пострілами створили суцільний галас.

Бій тривав годину і втих. З-поза палаючих автомобілів ніхто не стріляє. Живі втікли лісом, а важко ранені й убиті залишились на місці. Повстанці на животах висовуються на шлях, обережно оглядають трупи в сірих шинелях, підбирають зброю, набої та документи від убитих енкаведистів. Серед убитих — два майори, кілька молодших офіцерів та рядові.

— Генерала немає, — незадоволено промовив Бродич і подивився Семенові в очі. Семен затягнувся димом

махоркової папіроски, голосно сльонув на сніг і сміючись, сказав до Бродича:

— Генерал не дурень. Чому йому їхати в передніх машинах?

*

У робітничому клубі Східницької рафінерії людно. Тут зібрались партійні апаратчики і енкаведисти та їхні прислужники зустріти новий 1945 рік. Дами весело усміхаються до офіцерів військ НКВД, що проходжуються, випинаючи груди з орденами.

На оздобленій транспарантами і плякатами сцені заграля оркестра. Плавно ходять у вальсі пари; усміхаючись, притуляються до своїх патронів хвилево закохані дами.

Біля вхідних дверей стоїть вартовий. З перевішеним автоматом заглядає в коридор клубу. Йому також хочеться туди, де світло, де зігріті вином і коханням щасливі пари. Але він тільки вартовий. Його обов'язок пильнувати непорушність спокою начальства.

До вартового підійшли два цивільні.

— Товаришу, дайте прикурить. — разом звертаються цивільні.

— Хто ви? Я вам, — і схвативсь за автомат, але тверді руки потягли його від дверей. Коло кожного вікна примостилось по двоє озброєних і, коли над рафінерією в темному небі трісла червона ракета, з шаленим брязком посипалось скло вікон. У залі зриви гранат, смертельні верески струсили клубом, аж посипався зі стін тинк.

В подвір'ї і у виробничих будинках забігали повстанці. Фабрична варта знята: постріляні, інші пов'язані лежать на місцях їхньої служби.

— Друже командире, — прилітає Довбня до Бродича. — Паси всі зняті, документи в канцеляріях знищені, але немає ключів до каси.

— Ви не маєте ключів? — сердито запитався Бродич.

— Зірвати?! Зараз, друже командире, — і Довбня полетів в адміністративний будинок.

Через годину повстанці повертались у ліс, а будинки рафінерії ніби потонули в полум'яному морі. Зриви бензинових цистерн і підземельних складів колишуть землю, вогняні язики високо піднялись у небо і лижуть темряву новорічної ночі.

Бродич зупинився край лісу й усміхаючись поглянув на вогненну панораму Східниці. Семен, минаючи Бродича, затягнувся махорковою папіроскою і, показуючи білі зуби, чвиркнув: „Горить як велетенська свічка”.

— Що ви маєте? — Бродич мацав мішок на Семенових плечах.

— Гроші, командире. Зарплата самісінькими червінцями за новорічну працю.

※

Через кілька годин група курсантів зупинилась у Лукавиці Нижній. Курсанти розмістились у трьох хатах край села. Розставили стійки і взялись за вечерю. При вечері знову жарти, співи й анекдоти. Клива не належав до жартівливих, але любив музику й пісні. На його щастя в господаря хати була скрипка. Він попросив скрипку й почав грати народні мелодії та дещо з клясичної музики, а на закінчення мелодію власної композиції на слова:

„Вперед же, грай, гармати,
Ми йдемо в останній бій...”

— Слухай, Сухий, чи в Славську також є руді парубки, як наш Ярема? — підморгуючи показав Сагайдачний на темпераментного юнака.

Хлопці вибухли сміхом, а бідний Ярема зірвався з місця, став серед хати, глянув ображено на Сагайдачного й вилетів надвір.

У хату зайшли Сірий і Аркадій.

— Друже Клименко, відпочинок продовжуєте до ран-

ку. Завтра неділя і ми проведемо заняття в клясних кімнатах школи.

— Друже командире, курсанти відпочили і ми можемо йти в безпечніше місце. Тут шосейними шляхами можуть на нас напасти з Сколього й Стрия.

— Вам не соромно показувати своє боягузтво?

— Ні, не соромно. Я кажу про доцільність, а не про боягузтво.

— Ніяких розмов, друже Клименко. Наказ!

— Так є, друже командире!

У теплих хатах на соломі захропіли курсанти та не спиться Клименкові. Тільки сплющить очі — напливає якийсь дивний сон. Перекидається з боку на бік, а спати не може. Безперервний приплив думок про минуле, про невідоме майбутнє. Цілу ніч його хвилювало і так настав ранок.

Морозний ранок справді приніс жахливу новину.

— Нас оточують! — з криком вскочив у хату курсант з вартівничої служби.

— Хто? Звідки? — запитує Клименко і миттю приймає пояс, вхопив автомат і похідну торбу. Всі вискочили на подвір'я.

Забігали між хатами курсанти, а з поля півколом наступають енкаведисти і „стрибки”. Ще не стріляють, а підтюпцем біжать на село.

— Перший і другий рої відступають селом до лісу. Ройовий Кудіяре, повідомте командира Сірого. Третій рій залишається зі мною для прикриття відступу! — подав команду Клименко.

Ще не встигли курсанти розгорнутись у відступ, як більшовики вдарили з кулеметів. Курсанти кинулись у село, а там загін енкаведистів перерізав їм відступ. Курсанти, здавлені перстеном ворожого вогню, кинулись у відкрите поле. Ворог завчасу приготував там пастку і тільки появились там юнаки, по них ударили з важких

кулеметів. Протягом кількох хвилин поле покритось юнацькими трупами.

— Друже командире, прощайте! — вигукнув ранений Ярема, — і шматки його тіла розкидала по снігу власна граната.

— Хлопці, не підіймайтесь! Повзти ровом до лісу. Стріляємо по черзі, — командує Клименко, і тут же пустив серію з автомата по перебіжному „стрибку”.

Більшовики натискають наполегливо і сильно. Кулеметний вогонь нищить кожного, хто підніметься на ноги.

— Ой! — вхопився за плече Клива. До нього підповз Клименко, щоб перев'язати рану, а інша куля пробила під вухом, тільки бризнула кров і Клива впав у рів. Клименко схилився над ним, стиснув за руку, щось хотів сказати, та бачить, що той мертвий, і поповз ровом за хлопцями.

Рів веде до лісу. Простягся кільканадцять метрів у поле і півколом завернув на схід. Над ровом ворухиться тяжко ранений Івасик.

— Друже командире, я маю перебиту ногу. Заберіть мій пістоль, щоб не достався „махорці”. Я вмираю.. слава Україні! — і разом з пострілом Івасик посунувсь головою в білий сніг.

— Друзі, відступаємо стрибками до лісу. Вперед хлопці! — і Білий перший погнався полем. За ним у кількох кроках Улас. Вискочив також Сагайдачний, а недалеко, ліворуч, Клименко. Біжать, падають, стріляють, схвачуються і знов біжать. Сагайдачного наздоганяють два енкаведисти.

— Стой, бандіт!

— Не стану, гаде! — відповів Сагайдачний і надав швидкості.

Клименко взяв напрямок на горбок з хатою. Там за хатою починається ліс. „Коли б тільки за горбок” — думає Клименко. Розігнувся постріл і Клименко глянув у

бік Сагайдачного. Чи йому так привидилось, а чи справді Сагайдачний біжить без голови і руками, як старовинний вітряк крилами, широко махнув у повітрі й упав.

За Клименком женуться три енкаведисти. Йому здається, що він не може бігти, що він на місці тупцює в снігу й ось-ось енкаведист схопить його за плече. Оглянувшись, і справді енкаведисти за кілька кроків, а перед ним горбок. Раптово підніс автомат, біжучи зробив півобороту корпусом і натиснув на спуск. Автомат виплюнув кільканадцять набоїв і замовк. Він не пам'ятав, що сталося із енкаведистами, але помітив уже за горбком, що за ним ніхто не женеться.

На краю лісу зустрілись Улас, Білий і Клименко. Білий тримається за перенісся. В Уласа скривавлена рука й він ледве промовив синіми устами: „Я... вже не можу йти” — і звалився на сніг.

На зустріч прибігли повстанці з сотні Бея. Взяли Уласа на носі і понесли в ліс. Клименко з Білим залишилися з повстанцями Бея. Увечорі село зайняв Бей. Повстанці знесли постріляних курсантів до спільної могили.

Клименко побачив між повстанцями Сірого. Підійшов до його і став перед самим носом, але без рапорту, без військової почести: „Маєте результат вашого наказу” — сказав з докором і відійшов.

Серед двадцяти п'яти курсантів у могилі найдовший Сагайдачний. Він без голови. Розривна куля зняла йому голову, але Клименко впізнав його по медвежій шубі, оббризканій мозком і кров'ю. Подивився на задубіле в морозі тіло, нагнувся і з кишені шуби витягнув документ. Советський паспорт. Розгорнув і прочитав. „Іван Бойко. Харківська область”.

*

X Двоє саней вихром промчали вулицями Лукавиці Нижньої й виїхали в чисте поле. Ніч тихоморозна, тіль-

ки злегка вітрець лоскоче обличчя, щемить кінчик носа й рипить під кінськими копитами уталований сніг. В небесах владарна сила розсіяла зорі, поважно пливе сріблестий місяць та зрідка, наче острівці в морській блакиті, кучеряві хмари.

На саях сидять Клименко, Білий, Улас та Сірий. Розмова між ними не в'яжеться. Сидять понуро та потирають теплими долоньями замерзлі носи. Ранішня подія кожному лежить на серці і раз-у-раз думка про друзів морозом пробігає по спині.

Клименко всунув руки в рукава кожуха, притиснув холодну сталь автомата до грудей і поринув думками в минуле. Може хоч на годину позбудеться гнітючого враження. Пригадалися минулі роки: убоге юнацтво та бурхливе життя в студентських гуртожитках. Червоний майдан на Подолі й будинок ч. 4 ввижається ніби наяву. Звідти життєвий шлях повів його до пізнання життя крізь жорстоку советську дійсність. Там, у перехідній кімнаті жили з ним його перші друзі юнацтва: Михайло Бондаренко, Кирилишин, Олійник та Скібінський. Де ж вони тепер? Розійшлися наші шляхи назавжди. Може їх немає живих, а може хтось із них так само з холодним автоматом у лісі, або на фронті в мундирі советського офіцера.

Пригадалась камера ч. 13 у підвалах ГПУ на Катерининській вулиці. Там було пекло. Але в тім пеклі багато пізнав, навчився розпізнавати людей і потвор у людській шкірі, там він зрозумів ціну волі, що міражем ввижалась йому, як щось божественне й недосяжне для знедоленої людини. Ще не зникли в його пам'яті імена кращих людей, у яких він учивсь, а пізніше наслідував їх манери. В тій камері молодий хірург Іван Ковадло, науковий робітник УАН Іван Бойків, адвокат Микола Пухтинський, професор Іван Лютий і багато інших.

Пізніше брудні камери спецкорпусу на Лук'янівці. В одиночній камері зустрівся з бувшим комендантом цар-

ського палацу генералом Козаковим. Старий генерал не кидався в крайності, а події сприймав спокійно, як природну закономірність.

В'язничне життя проходило за твердим розподілом: після „підйому” займався спортовими вправами, тренував власні м'язи, все тіло витирав холодною водою, ніби збирався пережити більшовизм. Після сніданку, що складався з півлітра гарячої води, Козаков ходив розміреним кроком по камері. Камера дуже мала і його ходіння нагадувало тупцювання ведмедя в клітці. На обід отримували півлітра „баланди” та двісті грамів вівсяного хліба. По обіді генерал лягав на нари й розповідав бувальщину. Молодість цього чоловіка пройшла в достатках і серед придворної челяді Романових.

— Чого ви, друже, задумались? — звернувся Сірий до Клименка. — Таке наше партизанське життя: або героїчна перемога, або невдачі й можливість швидко загинути. Не переймайтесь сьогоднішніми подіями.

— Я не про події. Пригадую минуле та порівнюю з сучасним, яке хоч і тяжке, але вільне як мрія.

— Уже починаються гори. В селі погріємось, трохи відпочинемо й ви з Уласом поїдете в шпиталь.

— Тільки я з Уласом? — Запитався Клименко.

— Ми залишимося, а ви поїдете на Брязу. В шпиталі залишите Уласа, вилікуєте рани, а тоді..

— Про мої рани можна не турбуватись. Вони засохнуть швидше в поході.

— Ні, ні. Ви залишитесь там. Ось уже й село.

Коні, зійшовши на битий шлях, насторожили вуха, весело фиркнули і побігли підтюпцем.

*

— Здоров, земляче! Як добре, що й тобі трохи досталось, — і доктор міцними руками пригорнув Клименка, що аж кістки хруснули.

— Докторе, таж ребра поламаєте, — вириваючись з обіймів аж крикнув Клименко.

— Якщо з бою виніс цілі ребра, то в моїх руках їм нічого не станеться. Дуже добре, що сюди прийшов.

Давиденко зупинився перед дверима бункеру, поглянув на високий хребет, що зливається з хмарами, і промовив:

— Бачиш той хребет, там вже кілька разів проходили більшовики. Подивляться кругом понад лісом, але нас ще не помітили. В таких випадках мій „корпус” у бойовому поготівлі. Маємо два кулемети, автомати й рушниці. Знаєш, половина хворих із перебитими кістками. Чи ж можуть вони втікти від енкаведистів? Звичайно ні. Я вирішив: коли якась небезпека — боронитись на місці до останнього набоя, до останньої краплі крові. Провідник Федір хотів дати мені для охорони чоту, але я відмовився. Чота перед більшовицькою навалою не встоїть, а зайвий рух людей у районі шпиталю викличе підозріння у ворога. Тут так спокійно, як у домовині. Часом аж нудно робиться. Он дивись. Там на півдні півколом стоять гори, з північної і східної сторін непрохідні ліси, а до нас можна пройти західнім напрямком — балками та потоками. Та що тобі говорити? Ти ж сам сюдою йшов. Підемо в бункер. Маємо ще одного земляка з Кам'яниччини. Хороший хлопець.

Бункер просторий — як добра стодола. Боками нари, а на них двадцять вісім ранених повстанців. Клименко розглядає підземелля і дивується, що не помітив таку велич, пройшовши аж до самісіньких дверей. В протилежному кінці бункеру завішені наметом двері. Відхиливши намет, Клименко ступив у другий відділ бункеру, в центрі якого кухня, а під стіною нари для спання санітарам; праворуч двері в хірургічний відділ. Посередині хірургічного відділу операційний стіл, під стіною залізне ліжко для доктора. На гачку висить кавалерійський карабін та витерта сіра шинеля.

— Це наш земляк, — показав доктор на чоловіка двометрового росту. Велетень устав і Клименко ледь досяг своєю головою його грудей.

— Кармелюк, родом з Віньковець, — стискаючи руку промовив басом земляк.

Нові приятелі всілись на докторовому ліжку і розговорились, ніби давні товариші. За цей час доктор оглянув Уласові рани, вичистив та зашив сильно розірвану м'якоту задньої частини і по закінченні всіх лікарських обов'язків заговорив до земляків.

— Тепер обідня пора. Дівчата наварили м'яса з бобом. Рожа, давай нам сюди! — гукнув Давиденко в двері.

Рожа принесла три казанки супу і поставила на столі.

— Їжте на здоров'я. Хліба сьогодні не маємо, — і, виходячи за двері, м'яко глянула на Клименка. Клименко хитнув головою на погляд дівчини і обернувся до Давиденка.

— Докторе, тепер маємо ще трьох земляків у курені Трясила. Прийшли вони з розпущеного куреня Євгена.

Доктор витягає із свого наплечника сухарі, три цибулини та баклагу з спиртом.

— А Сагайдачний? Хлопець, як орел!

— За Сагайдачного відправили панахиду.

— Як? Що сталося?

— Сагайдачний убитий у лукавицькому бою...

Давиденко випроставсь, перехристився і на його сірих очах заіскрили сльози. „Вічна пам'ять і спокій відважному землякові” — урочисто і тихо сказав доктор.

*

У штабі військової округи напружені події. Головний командир Тарас Чупринка наказав провести слідство в справі лукавицького побоїща. До штабу прийшли керівники підпільної сітки на чолі з провідником Дрогобицької області Федором та шефом безпеки Корнилом.

Федір, переглядаючи звіти, доповідні записки та

якісь папери, відірвався від читання і, механічно провівши долонею по лисині, запитав Білого:

— Ви є один із тих, що були в лукавицькому бою?

— Так є, друже Федоре.

— Ви були там слухачем курсів?

— Так. Слухачем курсів і командиром першого рою.

— О, це дуже важливо. Ви знаєте обставини, при яких стались ті події. Розкажіть коротко про їх перебіг.

Простакуватий Білий голосно сьакнув, витер рукою носа і почав розказувати. Федір уважно слухає, щось записує у книжечці, іноді перериває розповідь і ставить додаткові запитання.

Білий розказав усе що бачив і почав крутити з газети цигарку. Федір глянув ще раз на юнака і запитав:

— Якщо б ваша група в ту ніч не зупинялась у Лукавиці, то очевидно така подія не сталася б. Як ви думаєте?

— Думаю, що ні, — відповів Білий.

— Як ваша рана?

— Засихає. Перших кілька днів боліла. Це пусте. Добре що всього носа не зірвало, а лише надщербило.

— Дякую, друже Білий. Ви вільний і можете йти.

Білий попрощався й вийшов. Федір поглянув на Корнилу, що мовчки сидить коло дверей і, нічого не говорячи чекає, що той скаже. Кількасекундна тиша і тоді Федір до Корнилу:

— Чого ж ви мовчите?

— Мовчу, бо з вияснень Білого видно, що винуватий Сірий.

— Звичайно, Сірий, — ствердив Федір і пройшовся по кімнаті. — Я не сподівався такого нерозсудного вчинку. Сірого знаю, як відважного і ділового в підпіллі, але нічого не можу сказати про його військові здібності. Розумієте, я ж не військовий.

— Так, але що робити з Сірим?

— Треба вияснити цю справу ще в Клименка та Уласа. Цього тижня буду в шпиталі і з'ясую докладніше.

— Пане докторе, — коло нашого бункеру більшовики, — ледве вимовила санітарка Мотря, вбігши знадвору. — Я хотіла йти по воду і тільки зійшла в потік, аж на горі ходять більшовики.

Давиденко глянув на Клименка та Кармелюка і вхопив карабіна.

— Хлопці, беріть кулемети. Ви, дівчата, залийте вогонь і спакуйте медикаменти. З бункеру до мого розпорядження ніхто не виходить.

З бункру вийшли Давиденко, Клименко та Кармелюк. Стали за товстими деревами і прислухаються. Погода змінилась на сльоту і в повітрі чути кожен звук, кожен шерех гілок. Роздивились навкруги, але близько нікого немає. Далеко на хребті гори ходять озброєні постаті, щось роздивляються, але в долину не сходять.

Тричленний бойовий авангард шпиталю замаскувався за деревами і спостерігає за рухом ворога. Проїшло близько години і советчики пішли в південному напрямі.

— Це вже не перший раз, — промовив Давиденко. — Появляться на хребті, полазять і зникнуть. Я сам виходив на гору, щоб звіритись у певності нашого бункеру. З гори нічого не помітно. Якби не знав де він, то ніколи не знайшов би. Головне, треба стежити за погодою. У ясну й морозну погоду в денний час хворі нічого не їдять, бо не можна палити вогню. У вогку погоду дим розходитьсь в тумані й з гори нічого не видно. Заходьте в бункер, — закінчив доктор і перший зник у підземеллі.

Кармелюк з Клименком пройшлись лісом, зійшли в потік і розглядають можливі підходи до бункеру.

— Місце знамените, — промовив Кармелюк, — але саме місце ще не гарантує шпиталю.

— Можуть напасти на слід і слідами прийти сюди.

— Це неможливо. Слідів ніяких не залишається, бо харчоноси і зв'язкові ходять потоком по воді.

Подихали свіжим повітрям, закурили і повернулись назад. З теплого і тьмяного бункеру потягло запахом гарячої страви.

— Де це ви ходите? Обід захолов.

— Хіба встигли зварити?

— Та він уже був готовий як заливали вогонь, — сказала санітарка Рожа, нагинаючись над казанком, і почала витирати стіни казанка.

По обіді закурили самосаду і лягли покотом на помості. Дівчата перемили посуд і чистять на наступний день картоплю. Кармелюк розповідає епізоди з фінського фронту, згадав студентські роки і останні часи перебування в Києві.

— Після розбору Польщі і фінської війни моя частина стояла в Дрогобичі. У перший день війни з німцями паніка опанувала все. Порваний зв'язок між частинами, хаос у штабах — всі тікають на схід. Я з своєю батареєю зупинився в лісі коло Орова. Стою день, стою два і ні кроку. Підстаршини, гарматчики і обслуга нервуються: „Товаришу командир, чого ми тут стоїмо?” питаються мене. „Такий наказ”, — відповідаю, а сам підготвую хлопців. Дібрав кілька довірених хлопців і взявся за діло. Арештували політрука і тут же його прикінчили. Старшина вишикував склад батареї, а я: „Хлопці, наша війна закінчилась. Хто хоче віддати життя за сталінське рабство, може йти за тими, що панічно тікають на схід. Хто любить свій народ — додому”. В батареї переважно були українці і кілька нацменів, що їх місцеві хлопці забрали з собою. На другий день увійшли німці, а я вже переодягнений ходив з Грицем Дулиним по Синевидькому Горішньому й приглядався до них.

— Ти з Києва? — запитує Клименко.

— Ні. Я з Віньковець. Моя дружина з Києва. Тепер вона, два сини і моя сестра живуть у селі за Дністром.

— З Віньковець є твій земляк, — говорить Клименко.

— Де ж він?

— Хороший кулеметчик і гарний чоловік. Він тепер у курені Трясила, а прийшов з советської армії. Власне, тікав з фронту і потрапив до нас.

— Слухай, ми тут до весни. Як тільки ліс покриється зеленню, вирушаємо на схід. У цій окрузі є кілька десятків наших земляків. Зберемось усі й підемо в Кам'янеччину, в Карабельну рощу. Там такі ліси, що ми зможемо втриматись роками і знищувати російських окупантів.

— Докторе, — підете з нами? — запитує Клименко.

— Ти ще питаєш?! — і пихнув хмарою диму з „козячої ніжки”.

*

В землянці засвітили свічки. Ранені загомоніли, почались розмови, анекдоти й пісні. Кожну ніч хворі зустрічають тепер спокійно, а дівчата у своїй перегородці заспівали „Гуцулки”. Клименко підсів коло них і собі підтягує, намагається попасти в тон, але в його не виходить і пісню зводить на манівці.

— З твоїм голосом під церквою з лірниками співати, — засміявся доктор.

— Не смійтесь, докторе, — випалила Рожа й зустрілась очима з Клименком.

Мотря поглянула на Таню, яка ніколи не втручається в посторонні розмови, і промовила: „Друг Клименко не знають наших пісень. Давайте заспіваємо із ваших сторін. Починайте, друже Клименко.”

Клименко запитливо подивився на дівчат і почав „Ой, у полі вітер віє”... Мотря підхватила барвистим сопраном „а жита половіють”, і в пісню всі влились словами „а козак дівчину”...

Срібляними звуками полилась пісня у підземеллі, насторожила ранених повстанців, заворушила юні серця. Цальні слова пісні співають урочисто всім бункером...

Давиденко смочче „козячу лапку”, пускає кільцями дим і замріяно слухає мелодію власної молодості.

— Добре співаєте. Дякую, мої друзі. З вами боротись і вмирати не соромно, — закінчив Давиденко і пішов у свій хірургічний відділ.

Рожа заходилась робити постіль. Зворушила сіно, простелила впоперек полотнину ряднину, щоб вистачило на трьох дівчат, а тоді дбайливо зворушила сіно під стіною. Склала вчетверо ковдру і зробила постіль.

— Друже Клименко, ваша постіль готова. Сідайте до перев'язки, — і зразу взялась підготовляти перев'язочний матеріал.

Кармелюк коло дверей хірургічного відділу зм'якшив мох у рядняному мішку, загорнувся в шинелю і простягся на ньому, але його довгі ноги не вмістились на партизанському матраці і простяглись по підлозі.

Рожа промила Клименкові рани і накладає на них плястер з маззю та забинтовує рани. Клименко дивиться на її чепурно сплетені коси, на сніжнобілу шию, а дотики її дрібних пальців викликають у його серці невимовно приємне почуття...

Рожа закінчила перев'язку на обох ногах і випроставшись, сказала: „Спати, друже Клименко”. Клименко взяв її майже дитячу руку і приклав до уст, але вона раптом висмикнула її і подивилась на нього вологими очима.

— Добраніч!

— Стократ дякую, — обернувся і пішов у свою постіль.

*

✕
Ще перед сніданком Клименко вийшов з бункеру. Вийшов та й став перед смерекою, дивиться крізь повітряну видимість аж на вершини гір, на ту довгасту вершину, що півколом скручує на схід і своїм хребтом впирається в небесну синь. Ліворуч показалось верхнім півко-

лом сонце, ніби за хребтом невидима сила поставила величезне золотаве півколо.

Десь позаду чує глухий шелест. Прислухавсь і приготував автомат, тихо скрадаючись пішов на зустріч шороху.

З потічка показалося дві голови, вирости на дві людські постаті. Двоє озброєних людей ішли до бункеру. „Хто ж це, — пронеслась думка. Став за смерекою і, прицілюючись з автомата, розглядає. Так. Це свої. Федір і якийсь незнайомий”. Підпустив їх нарівні з собою і півголосом гукнув: „Стій! Стріляю!”

— Не стріляй. Бачиш же, свої ідуть, — відповів Федір і привітався.

Коли ранішні гості з Клименком переступили поріг бункеру, Давиденко в білому халаті повертався від хворих.

— Де ж ви взялися так рано? — запитався доктор.

— Ми хотіли вас захопити зненацька, але Клименко перешкодив нам, — відповів Федір і поклав автомат на помості.

— Нас так не схопите, — похвастився доктор і запросив Федора в хірургічний кабінет.

Посідали на ліжку і Федір розповідає новини, а потім витяг із сумки свіжі газети та папушку жовтого тютюну.

— Докторе, це для вас.

— Дуже дякую. Ми вже не маємо що курити і Клименко ввів раціон. Тепер у нас все за раціонами: їжа, дурна сіль і та по раціону, а про спирт і не говорю...

— Докторе, спирту маємо досить. Хрін, подайте сюди баклаги.

Зв'язковий Хрін витяг з наплечника дві баклаги і поставив їх на стіл.

— Це ми захопили на всякий випадок, — продовжує Федір, — а головні запаси звідси не так далеко. Скажете зв'язковому і він доставить більше. Тепер вибачте. Я маю дещо обговорити з другом Клименком.

Доктор і Кармелюк вийшли, а співрозмовники присіли ближче, обговорили події в Лукавиці Нижній, Федір розповідає про слідство над курінним Євгеном, що без відома головного штабу демобілізував курінь.

— Знаєте, такий вчинок пропустити не можна, бо інші командири можуть піти його шляхом і так ліквідують збройні сили.

— Що ж ви думаєте зробити з Євгеном? — запитує Клименко.

— Справу передали на воєнно-польовий суд. Звичайно, розстріляють отамана.

В дальшій розмові Федір розказав про реорганізацію пропагандивної сітки.

— Ви маєте перенестись у таємний бункер Івана Корченюка, де разом з Грицем будете обробляти матеріяли для авдіцій радіостанції УПА. Всі настанови і пляни праці отримуєте від друга Жеста, шефа центрального пропагандивного відділу. Він поінформований про вас. Пам'ятає ваші листівки та відозви до бійців і командирів советської армії, — закінчив Федір.

— Дякую, друже Федоре. Довір'я постараюсь виправдати.

*

Вибоїста дорога покрилась льодовою корою. Закрижились кругленькі камінчики, прикипіли в дрібному шутрі й сіріють на слизькій дорозі.

Спираючись дерев'яним костуром з металевим го-стряком, Корченюк впевнено ступає по знайомій ще з дитячих років дорозі. За ним підтюпцем поспішає Клименко. Ковані чоботи сковзаються, зачіпаються за вмерзлі в шутер камінці, і він розмахує в повітрі руками, щоб тримати рівновагу.

— По цій дорозі тільки акробатам ходити, — заговорив Клименко.

— Ще пару годин. Бачите перед нами гору, — і Корченюк показав рукою на конусоподібну гору, яка піднеслась у хмари, а навколо неї, ніби діти, менші гори і горбки, порізані потоками та покриті смерековими лісами.

— На тій горі маємо нашу квартиру, — закінчив Корченюк і запропонував цигарку.

Закурили два товариші, яких звела спільна доля. Не знали один одного, ніколи й не бачились; оце кілька годин як познайомились на зв'язку і тепер на них лежить спільний обов'язок антикомуністичної пропаганди. Обов'язок спільної боротьби з російським імперіялізмом, обов'язок кожної хвилини зустріти можливу смерть.

Дорога завернула вправо і серпентиною пішла вгору. Клименко, поспішаючи за Корченюком, часто поправляє тяжкий наплечник та інколи хапається за груди.

— Що? Вам недобре з серцем, — запитує Корченюк.

— Кепсько з поганим серцем. Колись я його не чув, а в горах здається...

Корченюк пройшов трохи і круто повернув вліво, талуючи ногами м'який шар смерекових шпильок, що роками обсіпаються і стелять густий покрив. Клименко набирає повні груди пахучого повітря і мовчки поспішає за товаришем. Корченюк робить ще закрут і спускається в потік. Пройшли потоком і перед кущами молоді бучини зупинились.

— Тут маємо наш магазин, — сказав Корченюк і, пробираючи густі памолодки, пішов у гущавину. За кілька кроків у кущах кам'яна брила, а під нею щілина, крізь яку ледве можна пропхатись. Просунулись у щілину і Корченюк освітив кишеньковим ліхтариком підземелля. Знайшли газову лампу і засвітили її.

— Скидайте наплечник. Тут відпочинемо, — і Корченюк пішов між якимись скриньками та металевими бідонами. Корченюк витяг насередику бідон.

— Це домашнім способом законсервоване м'ясо.

Власне не законсервоване, а пересмажене і просолоне. М'ясо залите смальцем добре й довго зберігається. В інших бідонах бджоляний мед. Що ви хочете їсти, мед чи м'ясо?

Клименко дивиться на печерні достатки і не знає що сказати.

— Вип'ємо трохи спирту та закусимо м'ясом, — вирічає Корченюк.

Зірвав на одному бутлі сургучеву печатку і налив у слоїк. З бідона вколував меду і розмішав з прозорою рідиною. „Так легше потече!“ — і потягнув довгими ковтками. Трохи скривився і, подаючи Клименкові слоїк, узяв з бідона кусок м'яса.

— Цікаво, що в цім підземеллі не відчувається вологости, — облизуючи пальці, промовив Клименко.

— Це природна порожнеча. Бачите, стіни і стеля гранітні. Цієї печери до війни ніхто не знав. Вона на землі мого батька; в час війни тут переховувались жида. Мій батько побожний чоловік і майже три роки поставав жидів харчами. Вони тут жили й плодилися. Вночі виходили на повітря, а вдень спали, шили взуття, одяг. Жидівки плели з вовни светри та скарпетки. Вони на себе самі заробляли. Тепер ці жида в Дрогобичі.

Крім мене, цей магазин знає ще Жест. У тих скриньках маємо папір, друкарські фарби, білизну, в бутлях спирт та кілька бідонів з м'ясом і медом. Щомісяця бункер провітрюю та роблю дезинфекцію. А це в малих слоїках стоїть кисолта для вбирання вологости.

Подорожні відпочили добре. Клименко змінив білизну та скарпетки, яких тут досить. Витер і випробував справність зброї і сказав:

— Пора збиратись у дорогу.

— Так. Уже пів до шостої. Я навмисне зайшов сюди, щоб у нашу квартиру прийти вечором.

Закурили і поставили на місце бідони та й вийшли з печери. Корченюк зачинив щілину дерев'яною затул-

кою, а ззовні привернув кількома гранітними брилами.

*

У бункері закипіло інтенсивно життя. Сюди доставляють усі відомості про бойові акції окремих повстанчих відділів, відомості, що їх збирають законспіровані розвідчики серед вояків, органів НКВД та всі важливіші господарчі й політичні відомості серед адміністративних органів окупаційної влади.

У бункері, крім помосту для спання, є широкий стіл, на якому лежить купами різна література: советська преса, підпільні повстанчі видання: „Український перець”, „Повстанець”, „Ідея і чин”, „За самостійну Україну” та різні брошури і листівки.

Шеф крайового відділу пропаганди Жест, середнього росту і з широкою лисиною, більш подібний на місіонера-проповідника, ніж на керівника політичної пропаганди українського підпілля. Він не затримався довго у бункері. За кілька днів розробив плян антисоветської пропаганди та пляни закордонної пропаганди для радієвих авдицій УПА, доручив кожному завдання і в супроводі Корченюка відійшов.

Перед відходом звернувся до Клименка: „Друже, тут цілком безпечно, але все ж таки будьте обережні. Через пару днів повернеться Корченюк і тоді вам буде веселіше. Покищо до побачення!” — і стиснув правицю.

Гриць взявся за працю. Переглядає записки, щось міркує й виписує. Клименко взяв однушник, довгий мов халява глечик і пішов по воду. Кілька кроків від бункеру на потічку зроблено водяний басейн. Щоранку мешканці „штабу” пропаганди беруть тут воду для миття та кухонних потреб.

— Грицю, — ставлячи глечик з водою в кутку, заговорив Клименко, — зараз загіємо каву, а тоді кожен за свою справу.

— Підтримую твою пропозицію, але з примусом по-
райся сам, — не відриваючись від записок відповів Гриць.

— Добре. Цим разом кухнею займаюсь я, а вечором
будеш ти. — Клименко взявся розпалювати примус, наро-
бив повний бункер смороду і примус зашумів.

Після кави пропагандисти взялися за працю. Кіль-
ка разів виходили з бункеру, вглядались у шумливий
смерековий ліс. Прийшов вечір і навкруги облягла непро-
глядна темрява. Тепер настав спокійний час і хлопці при-
готували вечерю. Потім ще працювали і пізнім вечором
лягли спати.

Перед сном Гриць став на коліна, півголосом прока-
зав „Отча наш” та ще якусь молитву й загорнувся в ши-
нелю. Клименко також розтягнувся на помості, але йому
не спиться. Думка за думкою напливають і він поверта-
ється, зідхає та смочче цигарку, аж іскри сипляться з неї.

— Насмородив махоркою, що й дихати нема чим, —
пробурмотів з-під шинелі Гриць.

X — А ти не дихай. Спи і не дихай.

— Згаси цигарку та спи.

— Грицю, ночі маємо досить. За чотирнадцять го-
дин боки вилежиш. От скажи мені краще, де поділись
наші хлопці? Пам'ятаєш Євгена Попівського, Олексу Сто-
рожука, Рудого, Ганушевського, Білотченка з Немиро-
ва та інших.

— Може десь у лісах, а може загинули... Рудий роз-
стріляний.

— Як розстріляний?

— Через дурниці розстріляний. У час німецького
відступу, без відома повстанчого командування, прова-
див з вермахтом переговори. Наша розвідка довідалась
і за порушення порядку розстріляли.

— Мав щастя врятуватись від німців, а свої розстріля-
ли. Чи ж не іронія часу? Пригадуєш як нашу організацію
„всипали” Матківський з Мефідовським. Зі мною сиділи
у Вінницькому гестапо Білотченко, Рудий, Купрієвич,

малий Степан та директор школи з Браїлова. Сторожук з Попівським втікли на північ до Кліма Савури ще перед арештом.

В одну ніч гестапо забрало з камери Рудого, — Купрієвича та директора і везло до П'ятничанської ліси на розстріл. Вони домовились ще перед посадкою в авто і як під'їжджали до ліси — разом вискочили з авта. Гестапівці стріляли, але Рудому вдалось ускочити в ліс...

— Чоловік не знає своєї долі. Давай краще спати, — закінчив Гриць і почав хроніти.

*

А

Смереки в пушистому інєї. З обважнілих гілок сипляться срібlistі сніжинки. Далеко за горами багряниться небо й починає сходити сонце.

„Наступає ранок”, — півголосом подумав Іван Корченюк, ледве тягнучи знесилені ноги. В кишені папірець. Звичайний лист паперу, а важкий і твердий, мов залізо. „Ач, проклятий чекіст!” — аж крикнув Корченюк, нагадавши начальника Скільського райвідділу НКВД. „Повернись з повинною і тобі партія й уряд простять, дадуть працю і гарантують життя”.

— Чорта лисого повернись! Хай і завтра сконаю прострелений московською кулею, але в руки катів живим не здамся.

Перед ним у вузькому потічку булькотить-пливе вода. Зупинився коло похилого дерева, що голими гілками повисло у воду. Зачепив на струхнявілому сучку автомат і черпнув пригорщею холодної води. Потер мокрими руками палаючі в гарячці скроні і ще черпнув, щоб напитись.

— Кави нап'єшся. Чого пристав до холодної води, як корова до пійла? — гукнув Гриць з відчинених дверей бункеру.

Корченюк стріпнув у повітрі мокрими руками, взяв автомат і ввійшов у бункер.

— Добридень, друзі! — привітався до товаришів і почав знімати з себе наплечник та кожушок. — Маю клопіт, — проговорив він, сідаючи на помості.

— Що там клопіт? У кожного своє горе, — байдуже промовив Клименко і взявся витирати чашки для кави.

— Арештували моїх стареньких, — продовжував Корченюк. — Випитували їх кілька днів про мене, про нас — повстанців, загрожували, кричали, а потім випустили мою маму з цим папірцем. — і витяг з кишені зім'ятий лист.

„Повертайтеся до своїх стареньких батьків. — почав читати. — Вони потребують вашої допомоги. Батьки народили і виховали вас, щоб на старості літ мати притулок коло сина. Батьки дуже переживають за ваше майбутнє. Пожалійте їх. Ви ж дорослий і свідомий громадянин. Невже ви вірите в силу нікчемних загонів заколотників? Радянська армія визволила народи Польщі, Угорщини, Болгарії, Румунії і скоро знищить гітлерівські полчища в Німеччині. Кидайте зброю і включайтесь з радянським народом до відбудови знищеної України. Прийдіть з повинною і вам партія й уряд простять, дадуть працю і гарантують життя”. Корченюк згорнув папірець і дивиться на товаришів.

— Що ж, — почав Гриць, — маєш нагоду вислужитись.

— А пізніше матимеш щастя перший повиснути на шибениці, — додав Клименко і затягнувся махорковою цигаркою. Хлопці засміялись і взяли за сніданок. Сьорбають чорну каву та обговорюють пропозицію НКГБ. Впливають різні думки та пляни й нарешті погодились написати листа начальникові НКГБ. Перечитували кілька разів проєкт листа, змінювали та додавали окремі вирази і вирішили переслати листа такого змісту:

„Начальнику Скільського райвідділу НКГБ.

Прочитали ми вашого листа. Написаний привабливо

і за всіма артикулами енкаведівської „щирости”. Енкаведівська турбота за нашу долю розчулила нас, дехто навіть „просльозився” в затишку під деревом. Та все ж таки, ми не прийдемо до вас з „повинною”. Не прийдемо, бо знаємо ціну московських амnestій. Колись повірили у вашу амnestію учений Грушевський, полководець Тютюнник і багато інших, а де вони?

Ми знаємо, начальнику, що в буревійні роки революції ви взяли зброю і в рядах УГА пішли визволяти український народ. Ми також знаємо, що ви слабодухий, що ви разом з іншими повірили пропаганді Затонського і Порайка та в районі Вінниці перейшли на сторону московських комуністів будувати радянську Україну. А що сталось із вашими товаришами? Москва використала вас у боротьбі з УНРеспублікою, а пізніше наївним хахлам поламала хребти, розбризкала мозки і кров їх у підвалах ГПУ-НКВД, розсіяла їх кості по дикій Колимі, Караганді і по всіх пекельних закутках сталінського „раю”. Пізніше москвини знищили Затонського, Порайка і сотні подібних. З-поміж них усіх ви, начальнику — „герой”. Не заздriamo вашому героїзмові, але дивуємось, що із-за животіння ви втратили гідність людини і вірно служите катові, який щорічно винищує тисячі кращих синів народу, з крові якого ви вийшли. Ми уявляємо ціну вашого животіння. Те животіння коштує ріки крові українського народу, море вдовиних і дитячих сліз, в яких вистачило б утопити всіх чекістів з політбюром ВКП(б). Ми є той злиток свого народу, який пройшов широкі шляхи голодної смерті, переслідування, в’язниці, концентраційні табори і тепер свідомо включились у боротьбу з ворогами.

Українська нація вийшла на широкий шлях походу за власне, ні від кого незалежне і рівне життя з іншими народами світу. Ми взяли і твердо тримаємо зброю в руках, щоб ідею українського народу довести до реальної дійсности. Ми свідомі важкої боротьби і великих ут-

рат, але ми ніколи не здамось. Хай ми не черпнемо з келиха солодкої волі українського народу, але ми віримо, що наше покоління навічно воздвигне в блакиті Київських гір прапор національної волі!

Не просимо, а попереджаємо вас: за кожну розстріляну чи нивезену українську душу, знищимо десятки комуністів і енкаведистів. У нашій незламній рішучості не сумнівайтесь. Числа не знаємо, бо в лісі календарів не тримаємо. Нам місяць світить у небі, а день такий самий, як у вас — усі московські вислужники поцілуйте нижче спини нас...

З доручення лісовиків: Корченюк, Клименко, Крук”.

Увійшла у вузький коридор будинку НКГБ. Подивилась на двері з табличкою „начальник” і затремтіли старечі ноги. Зморщеними пальцями взялась за клямку дверей і в грудях не стало повітря. Переступила поріг розкішно прибраного кабінету і тихо сказала: „Слава Ісусу!”

Начальник НКГБ встав із фотелю, пригладив рукою сріблисту чуприну і, коли зачинилися двері, промовив: — Добрий день! Що ж, бачились з сином?

Старенька жінка кивнула головою. Не промовила слова, а витерла долонею сльози. Начальник вийшов із за столу. Зупинився на секунду, підсунув крісло і запропонував сісти.

— Я постою, — відповіла.

— Чого ж стояти? Сідайте та розкажіть, — і повернувся знову в фотель.

Тримаючись правою рукою за груди, жінка сіла проти начальника..

— Бачила... Говорила з ним... просила, але він і слухати не хоче. Що я можу йому зробити? Не знаю в кого він удався, — схлипуючи почала розказувати про зустріч із сином.

Начальник слухає, вистукує по зеленій поверхні стола і, ніби співчуваючи їй, промовив: „Шкода. Молодий хлопець, а так легковажить життям”. Помовчав торхи, а потім підняв телефонну трубку.

— Так, Галочко, я тепер зайнятий. На обід прийду за годину. Розмовляю з матір'ю Корченкока. Знаєш Миколу Сливку? Це ж товариші. Ну, звичайно, такий самий. Поклав телефонну трубку.

— У нас є Микола Сливка. Раненого зловили, а тепер мусимо лікувати. Знаєте його? — запитує начальник стареньку Корченкокову матір.

— Не знаю. Нікого не знаю. Де б мені знати молодих хлопців?

— Він знає вашого сина, значить ви знаєте його. Та це мене не цікавить. Що ж сказав син? — і поглянув на зігнуту працю жінку.

— Він передав листа. Я так не розкажу, а тут все написано, — похапцем витягла із-за пазухи коноверт. Начальник відірвав краєчок коноверта і витяг учетверо складений листок. Переглянув кілька рядків і, зморщивши лоба, засміявся.

— От такі вони! Добре сочинили. — Ще дивиться в лист, прижмурює ліве око, мов собака на сонце... Щось думає. Встав і пройшовся по кабінеті. Нервується начальник, а старенька в уяві бачить свого Івася.

— Знаєте що, — заговорив начальник. — Я хочу бачитись з ними. Вони до мене не прийдуть. Я знаю, що не прийдуть. Вони мені подобаються, і я хочу з ними говорити. Передайте їм, що я хочу з ними бачитись. Хай вони визначать місце і час нашої зустрічі. Так їм і передайте. А тепер можете йти...

— Паночку, а як же з моїм стареньким? Тяжко мені самій. Я вже нездужаю доглянути хату. Нікому й дровець врубати...

— Старенького випущу. Тільки зустрінусь з тими хлопцями, так і випущу. До побачення!

По заметених вибоях двоє білих коней підтюпцем тягнуть бричку. Настороживши гострі кінчики вух, прислухаються до свисту вітру в верховіттях смерек. Моно-тонно-пронизливий свист морозить начальника, але до-мовленість про зустріч з повстанцями треба виконати. „Що буде, то й буде” — пробігає в начальниковій голові думка.

Вузька над потоком дорога здається начальникові пасткою. Перед селом дорога розділилась двома вітками. Одна просто в село, а друга звернула ліворуч у ліс.

— Зупиніть коні, — наказав начальник погоничеві. Бричка спинилась і начальник скочив на дорогу. Зупи-нивши коні, візник чекає на розпорядження.

— Чого дивишся? Їдь у сільську раду і там чекай на мене.

Недовго прийшлося іти начальникові, бо із-за рядів складеного в стоси лісового матеріалу вийшло двоє оз-броєних автоматами.

— Хто з вас Корченко? — запитався начальник.

— Я, — підходячи ближче, відповів Іван.

— Ну, і що ж, хлопці? Будемо говорити, чи повісите мене як зрадника?

— Ми зустрічаємось з вами, щоб говорити, — про-мовив Клименко і почастував начальника цигаркою. На-чальник закурив і всі троє зійшли з дороги в ліс.

— Вибачте, начальнику, але наш звичай велить зав'я-зати гостеві очі, — і Клименко витяг з кишені чорну ху-стину.

— Ваше право, — промовив начальник, і на серці в нього прояснів вогник радості. „Нічого злого не станеть-ся, коли зав'язали очі”, подумав начальник і бадьоріше пішов з повстанцями.

За півгодини начальник сидів у теплому бункері.

На столі три склянки прозорої рідини і сковорода зі смаженим м'ясом.

— Перше вип'ємо та закусимо, а тоді вже поговоримо, — запропонував Крук. Начальник, не вагаючись, випив пекучий спирт та, набираючи на хліб смажене м'ясо, закусує. Добре перекусили і закурили. Навіть і Гриць для солідарності припалив цигарку і скривився від тютюнового присмаку.

— Що ж, хлопці, маєте що випити, маєте чим закусити. Та чи це все для молодої людини? Дивлюсь на вас і серце моє болить. Шкода мені вас. Дуже шкодую вашої молодости, яка марнується в цій вогкій ямі.

— Дякуємо за батьківське співчуття, — вихопився Клименко.

Начальник лагідно всміхнувся і продовжує:

— Я розумію вашу іронію, але я не можу зрозуміти одного: чого ви пішли у ліс?

— Ми вам писали у нашому листі, — відповів Корченюк.

— Так! — поспішив начальник. — Ви писали правду, але не хочете зрозуміти одної суттєвої речі. Я також українець. Ще й близький ваш земляк, бо родився і ріс у Галичині. Я також люблю Україну й хочу бачити її вільною, але ще не прийшов час на це. Я боровся в рядах української армії, але ми програли... Ми програли, бо розпочали боротьбу непередготовлені, бо вели боротьбу осамітнені на всіх перехрестках нашої Батьківщини, а наші сусіди — Антанта допомагала нашим ворогам і спокійно дивилась, як ми кривавились, вмирили від ран і хвороби. Нам ніхто не помагав і ми програли... Німців ми знаємо з першої війни, а в цій війні пізнали ще й Гітлера. На німців поклататись не можна; сучасні буржуазно-демократичні країни ще не усвідомили своїх помилок першої війни та й не мають бажання усвідомлювати їх, бо на черзі їх власні інтереси, через які в недалекому майбутньому згублять політичний престиж і мілітарну силу

власних армій. Хто ж допоможе у вашій боротьбі? Ніхто! Москва на Україну дивилась і дивитиметься, як на кор-мільницю й сировинну базу для своєї індустрії. Це ви розумієте і я це розумію, але ви не хочете зрозуміти, що тепер Москва захоплює нові народи, які треба тримати в покорі, а Україна залишається глибоким запіллям, для неї складається зручна ситуація, бо центр уваги перене-сється на нові землі. Цей відтинок часу в історії України молодь мусить використати раціонально, щоб у майбут-ньому прислужитись Батьківщині. Я не думаю вас пере-конувати, але прошу: пожалійте власну молодість і мо-лодість ваших ровесників. Ідьте до праці, до високих шкіл, здобуйте позиції у народньому господарстві і культурному житті країни. Тільки таким способом здій-сните вашу ідею.

— Розумне ваше повчання, начальнику, але не для нас. Так учить тих, які ще не пішли до лісу. Ми взяли зброю, щоб власною кров'ю засвідчити ворогам, що сьо-годні нас можуть перемогти фізично, але ідейно ми жи-тимемо в серцях українського народу. Наша кров марно не засохне, а буде будити національну свідомість і жи-вих буде кликати до боротьби за власну волю! — майже з криком проговорив Клименко.

— Так. Так, молодий патріоте. Історія нації пишеть-ся кров'ю її синів. Це зрозуміло і великодушно з вашої сторони, але я вам даю повну можливість врятувати влас-не життя...

— Досить нас переконувати, — перервав Корченюк. — Ви краще не зачіпайте наших родичів, старих батьків, які не можуть на нас ані впливати, ані відповідати за на-ші діла. Про це ж написано у вашій конституції.

— Все, що від мене залежить, я зроблю для вас. Ва-шого батька відпущу також. Одначе шкода мені вас.

Начальник подивився на годинник, і цим дав зро-зуміти, що йому пора їх залишити. Хлопці переглянулись між собою. Крук сказав:

— Скучно в нас. Ви вже хочете йти. Ми вас введемо на дорогу.

Клименко з Корченюком одяглись, взяли зброю і знову зав'язали очі начальників.

Минають дні, минають тижні, а весна ніби й не збирається загостити в холодні Карпати. Тяглу одноманітність і скучну працю в пропагандивному відділі змінило розпорядження з головного штабу УПА: в бойових відділах влаштувати виховно-політичні семінари та дискусії.

Клименко не задумуючись вирішив піти в курінь „Бойків”. Він приклав праці в час організації батальйону та вишколу новобранців — і тепер нагода провести з ним спільно час. Другого дня вранці вирушив у село на зв'язковий пункт. На зв'язковому пункті трохи відпочив і вирушив у дальший шлях. Обминули Крушельницю, вийшли льодом попід Підгородці і аж пізно ввечорі прийшли в Ямельницю.

— Нарешті дочекались, — задоволено промовив зв'язковий Хорт назустріч Клименкові.

— Невже довго чекаєте? — запитує Клименко, стискаючи правицю зв'язковому.

— З учорашнього вечора. Що ж, друже Клименко, перекусить і вибираймося у дорогу, — закінчив Хорт і подивився на господиню хати.

Ще не стара і рухлива жінка поставила на стіл миску паруючих картопляників та кварту з кислим молоком. Пройшло кілька хвилин і Клименко, витираючись після їжі, глянув на зв'язкового.

— Я готовий. Якщо немає перешкод, можемо вирушати.

Надворі вже зовсім стемніло. Пухнати метелики повільно спадають додолу, упавши якийсь на тепле тіло, залишає краплину холодної води. Троє озброєних людей мовчки проходять долиною, що охоплює край лісу

і спускається в кїтловину Стрия. Проломлюються в снігових заметах чоботи, інколи дотикаються підшвами до тисненої з-під льоду води. Було попівночі. Небесне склепіння вкрилось вогниками-зірками, а понад землею шугає холодний вітер. Подорожні обпалились вітром, їхні обличчя пашать, мов від легкого дотику вогню. Вони легко переносять снігові метелиці, холодні морозні вітри та затяжні і зливні дощі. Перейшли пологий берег Стрия і — просто в лісову гущавину. Лісові кущі занесені снігом, зрідка з-під снігу повисувались зотлілі пеньки та гранітні брили. За кілька хвилин вийшли на полонину. Серед полонини в нічній темряві самотній оборіг. Стоїть мов велетенська шапка.

— Давайте закуримо, — півголосом промовив котрийсь.

Сіли в затишку під оборогом і закурили, затуляючи долонями вогонь цигарок. Відпочивши, знов потяглись між корчами ліщини та молодих буків. Недовго йшли, бо над самим потоком у кущах відшукали бункер. Серед бункеру палає вогонь, а на помості лежить зім'яте сіно.

— Друже командире, зголошую повернення з терену, — рапортує Хорт.

Командир Смок уважно вислухав звіти, розпитав про дещо і запросив хлопців до кави.

Після кави хлопці полягали відпочивати. Хропуть повстанці, снять приємні сни, а полум'яні язики байдуже лижуть букові поліна; то видовжуються синіми краями, то вигинаються, присідають і ніби танцюють над поверхнею жевріючих полін. З надвору долітає скрегіт старих буків та монотонний свист вітру. Командирові Смокові не спиться. Взяв автомат і вийшов із землянки. Постояв, послухав вітрового свисту та скрипіння дерев і, присівши, приглядається в темносіру даль. У повітрі тихо, не чути ворожого тупоту, тільки сірінь починає бліднути — збирається ранок. „Невже в таку погоду прийдуть?“ — запитує себе і повертається в бункер.

Настав ранок і несподіванка розбудила всіх. Дехто солодко спав, коли Хорт, почувши скрипіння і трахання лещат у снігу, відхилив двері. Напроти нього загін озброєних енкаведистів. Підїхали слідами і зупинились перед бункером, мов отара овець. Розмовляють між собою та ніхто не наважиться зайти в бункер. Побачивши хорта, крикнули в один голос:

— Здавайсь бандіт, німецький шпіон!

Хорт скочив за одвірок, водночас залопотіли об сме-рекові колоди кулі автоматів та посипались грудки замерзлої землі. Хорт з усього голосу крикнув „махорка!” Повстанці схопились за зброю. Але куди? Ворог шаленим вогнем обстрілює вихід. Кулеметчик Ярій примостився з „дехтярем” коло дверей і не підпускає в бункер ворога. Чотири інші повстанці не мають можливости застосувати зброю. Смок глянув угору і крізь димар побачив олов'яне небо. Ще більше огорнув його розпач. „Що, як „махорка” закидає нас через димохід гранатами!?”

— Вихаді, нічево тебе не будет! — кричать енкаведисти.

— Ось ми зараз вийдемо, готуйтеся здихати, падло московське, — відповідають повстанці. Хорт поглянув на товаришів: „Українські революціонери не знають страху. Нагинайтесь хлопці, я перший попробую в рай”. Два повстанці пригнулись і Хорт мов цап скочив їм на спину, вистромив через димохід кулемет і голову. Одноразово заговорили два повстанчих кулемети. Несподіваний і рішучий вогонь паралізував відвагу енкаведистів і змусив їх відступити в ліс.

Хорт з поверхні бункера має добрий приціл по енкаведистах. Цільно, серію за серією, пускає він у ворогів, а в цей час з бункера вискочили повстанці і зривами кількох гранат створили димову завісу. Становище змінилось на вигідну оборонну позицію для повстанців. Кількахвилинна перестрелка і метання гранат відкинули енка-

ведистів далеко в ліс. На білому снігу залишилися три скривавлені трупи. Повстанці забрали в них зброю і відступили в протилежний бік лісу. Пройшло кілька годин поки зайшли в безпечне місце. Хорт відчув у нозі легкий біль. Роззуюся... але то нічого, ворожа куля прострелила п'яту.

*

У курені „Бойки” Клименка зустріли дружньо. Командир Трясило по-батьківськи обняв і поцілував Клименка.

— Я дуже радий, що ви прийшли до нас. Багато змінилось у нашому відділі: частину хлопців відкликано для інших завдань, частина в терені на лікуванні, а частину вже втратили назавжди. Вчора загинув чотовий, син нашого санітара Дяді. Чота пішла в Ниняву по харчі, а там була советська комісія по реєстрації населення. З тією комісією в селі була група „стрибків” та енкаведистів. По-дурному вчинив чотовий, ув'язався з ними в бій і сам загинув. Принесли тіло чотового і вчора поховали.

— Чи ж знає Дядько про долю свого сина? — запитує Клименко.

— Так. Він був на похороні. Старий сильно затужив за сином. Шкода старого.

— Шкода, але мертвого з гробу не повернеш.

— Пройдемось трохи, — запропонував командир і лягнув рукою по плечі Клименка. Перейшли галявину і пішли стежкою до потоку. У потоці бурлить вода, клекоче, піниться, несе зчорніле листя та дрібне галуззя. Деревя почорніли, набрякли — відчували весну.

— Останні дні зими. Вже й до нас заглянуло сонце.

— Сонце оживить природу і принесе нам якусь зміну, — промовив Клименко.

— Війна наближається до кінця, — почав Трясило, — советські армії форсують Одер, а на заході англо-американці звільнили Францію. Наше становище ускладниться.

Більшовики кинуть на нас регулярну армію і ...

— Маєте якісь відомості з головного штабу?

— Головний штаб сам не знає на яку ступити. Кілька днів тому тут був Чупринка. Він думає, що УГВР нав'яже контакт із західними країнами і сподівається, що Захід дасть нам допомогу.

— Наївні сподівання, — майже з іронією вимовив Клименко.

— Чого ви так думаєте?

— Ви ж самі бачите, що советські солдати їдять американські консерви, стріляють на нас американськими набоями, їздять на американських автах.

— Це ще нічого не значить .

— Це багато значить. Вони розуміють неможливість співжиття, але на війну не рішається з багатьох причин. Перша причина — вони зв'язані війною з сильною Японією. Крім того, політика Америки щодо СРСР невиразна, бо там легально працює комуністична партія.

— Виходить, що ми даремно взяли за зброю...

— Не лише даремно, але й передчасно. Битимемось до останнього повстанця і на цьому квит. — Клименко замовк і почав з газети крутити папіросу. Протягне язиком по краю газетного паперу й стискає тремтячими пальцями, але твердий папір розгортається, не прилипає...

— Пощо руйнувати цим барахлом власне здоров'я, — звертає увагу Трясило.

— „Жінь дала трещину” — кажуть росіяни. Немає потреби берегти себе, — промовив Клименко і запалив цигарку.

— Так, так, друже. „Жінь дала трещину”, але інакше розуміє наше становище Бей.

— Ви щось чули про нього?!

— Розказував Чупринка. Безпощадно б'є советчиків. Нещодавно напав на Долину й перерізав усіх комуністів та енкаведистів. Два тижні не появлялись більшовики, а

тепер привезли нових апаратчиків з Києва та обсадили містечко військом.

— Молодець Бей. Не віддасть свого життя дешевою ціною. — Клименко щось подумав і з запалом промовив: — Так діяти треба всім відділам. Щоденні акції у всіх місцевостях. Не давати ворогові можливостей зализувати рани!

— От і бачите. Він не падає духом. Що буде те й буде, а советчиків треба гнати.

— Пора і вам щось подумати. Для чого марнуєте харчі?

— Дещо робимо. Вчора повернувся Бродич із Славська. Роззброїв батальйон „стрибків” та знищив кількох енкаведистів. Вісімдесят „стрибків” разом з комендантом перейшли до нас. Тепер ми їх перетворюємо і ввіллємо у наші сотні.

— О, це прекрасно! Так і тр...

— Привіт, шановний друже! — над головою крикнув Славко. Клименко повернувся і глянув у сірі очі Славка.

— Де ж це ти взявся?

— Вчора прийшли. Мали гарячу працю. А це вам подарунок від хлопців. Так і сказали: „Клименкові від хлопців”. Славко витяг з кишені срібний годинник марки Лонджін.

— Подарунок вчасний. Дякую тобі й хлопцям.

— Підемо їсти, — сказав Трясило, і всі трое зійшли на стежку до кухні.

X *

Трясило не спав цілу ніч. Передумував різні варіанти різних плянів і вирішив ще в присутності Клименка здійснити якусь акцію. Напасти на Стрий своїми силами, — подумав командир, — там маємо своїх людей, які дадуть докладні інформації про озброєння місцевих стрибків і кількість енкаведистів. Треба вибрати час, коли не буде регулярного війська, і стукнути.

Надранком трохи задрімав і зразу ж, коли заграли ранню зорю, схопився на ноги. Обличчя обдулось і під очима появились глибокі синці: несприятливі умови життя, простуда нирок з кожним днем дають себе знати. За чорною кавою (власної фабрикації з підсмаженого ячменю) Трясило заговорив:

— Досить вилежуватись у земляниках. Треба провітритись та розім'яти задубілі м'язи...

Бродич подивився на командира, сьорбнув кави і промовив:

— Даремно кави не п'ємо. Щось робимо... Правда, того мало, що робимо, але... — Допив каву.

— Зовсім мало, — додав голосніше і шпурнув казанком у збитий мох на помості. — Навіть цієї кави не варта наша робота, — закінчив командир.

Повстанський санітар Дядьо, підкрутивши козацькі вуса, дивиться на всіх.

— Мені здається, командир має плян та не має відваги нас поінформувати.

— Так. Я справді маю плян. Маленький, правда, плян, але треба його здійснити. Треба пустити в повітря крушельницький міст. Доки ним совітчики будуть вивозити в Сибір наших людей? Доки будуть вивозити наш ліс? Завтра висаджуємо міст. Сотня Бродича зайде з Крушельниці й обстріляє охорону моста. Сотня Скакуна підійде дорогою понад річкою і загородить дорогу відступу советській заставі. Ройовий Довбня сьогодні звечора обстріляє важкими мінами вартівничий будинок та кулетні гнізда. Вранці, коли вони не сподіватимуться напад, заатакуємо їх, здобудемо міст, а тоді завершить справу чота Славка. Чи маєте досить підричних матеріалів?

— Одного толу маємо понад п'ятдесят кілограмів, — відповідає Славко.

Советська застава не сподівалась нападу. У неї вечір був неспокійний: згорліо приміщення, де квартирували солдати, кількох покалічено відламками мін, убитий сержант Забутін, виведений з ужитку важкий кулемет „Максім”. На мосту залишились солдати патрульної служби, а решта розмістилась у крайній хаті села.

— Трр-трри-трри. Бах! Бах! Бах! — і сальви автоматичної зброї та зриви гранат злились у суцільну симфонію смертельного вогню. Поки командир застави дав наказ своїм резервам, повстанці захопили дорогу до мосту і знищили патрулів. Група Славка приступила до свого завдання. Хлопці спустились під міст, вмонтували до сваїв пачки толу, з'єднали пакунки бікфордівим шнуром і виводять головний кінець шнуру на берег річки. За кілька хвилин всі залягли в безпечному місці. Славко потягнув кілька метрів шнур, і підпаливши його кінець, відбіг під кам'яну брилу.

Проїшло кілька хвилин і повітря сколихнулось від сильного вибуху. Спочатку один вибух, другий, тоді суцільний грім, свист дерев'яних палів, балок, шпал і всіх решток крушельницького мосту...

*

— Клименко, завтра маємо бути в районі Брязи, — не відриваючись від чищення автомату промовив Трясило.

— Маємо новий плян?

— Плян не має, але будемо мати досить неприємну працю.

— Чому неприємну?

— Там має бути Федір, командир округи Андрієнко і ми з сотнею хлопців. Справа пахне димом. Сотня „Месників” деморалізувалась, повстанці тягаються по селах, об'їдають людей, часами грабують і не виконують наказів командування. Там на місці справу полагодимо.

Клименко не запитує про характер праці, бо одно слово „неприємна” говорить багато. Взяв автомат і та-

кож перевіряє частини та натирає оливою. Спакував особисті речі і приготувався до нічного відходу.

Уже розпливалась темрява ночі коли повстанча сотня на чолі з Трясилом прийшла на призначене місце. Розташувались у кількох хатах і зразу старшин викликав командир округи. На нараді в командира беруть участь: Федір, Андрієнко, Трясило, чотові з куреня „Бойки” та Клименко.

— Друзі, — почав говорити Федір, — ви розумієте відповідальність наших бойових загонів у сучасних обставинах. Кожен випадок нетактовності з населенням відштовхує від нас людей. Ми всі свідомі важких умов життя, але ми, революціонери, взяли за справу чесно і мусимо робити її чесно. Та, на жаль, не завжди наші повстанчі відділи відповідають вимогам часу і своїм завданням. Політична невиробленість, брак військової підготовки, а до всього діяльність советської агентури, скеровують енергію і завзяття повстанців на шкоду визвольній справі. Советські агенти вміло використовують наші труднощі і ведуть розкладницьку роботу серед повстанців. Ми вже розкрили кілька таких груп, але не можемо усіх вибрати, бо агентурну працю виконують люди, яких ми знаємо роками і яким довіряли відповідальну працю. Не буду багато брати часу. Скажу лише про сотню „Месників”. Ця сотня за цілу зиму не зробила ні одної позитивної акції, систематично не виконує наказів вищого командування. Ось, наприклад, у болехівському районі більшовики перевели арешти селян. Тих селян вели із Тростянца до Болехова десять „стрибків”. Командир сотні отримав наказ звільнити арештованих, але він безвідповідально зігнував наказ. Наших селян вивезли в Сибір. Селяни нарікають на повстанців: „Ми їх годуємо, одягаємо, а вони не боронять нас від енкаведистів”.

У Турі Великій місцева боївка зловила прокурора і другого секретаря Болехівського райпарткому. Доставили бранців у сотню „Месників”, але вони звідтам лег-

ко втікли і про це командир навіть не повідомив вище командування. У Синечові з нашого доручення підпільна група нав'язала контакт через кордон з мадярами. За коні, що їх відбили у більшовиків, виміняли в мадярів кілька мішків тютюну для повстанчих відділів, але той тютюн сотня „Месників” реквізувала. За той тютюн міняли в селян горілку й пиячили та гвалтували дівчат. Далі терпіти цього не можемо! Наказ головного командування про співпрацю повстанців з населенням — компромітується. Мусимо негайно вжити радикальні заходи, щоб не допустити розкладу й розпусти і в інших відділах. Які маєте конкретні пропозиції щодо сотні „Месників”.

— Починати слідство над злочинцями і винних притягти до відповідальності перед революційно-військовим трибуналом, — висловлює побажання Клименко.

— Слідство займе багато часу, а ми не можемо залишатись на кілька днів у цій місцевості, бо нападуть більшовики і сотня може перейти на їхній бік, — говорить Трясило.

— Єдиний вихід, — почав командир Андрієнко, — це здесятувати сотню. Це дуже важкий шлях, але в наших обставинах іншого виходу немає.

— Що це значить? Як практично має виглядати ця акція? — запитує Федір.

— Кожного десятого повстанця і в тім числі командира сотні розстріляти. Сотню розформувати, розкидати повстанців в інші відділи та призначити за ними пильний догляд. Крім того, цю акцію оголосити в наказі до повстанців, щоб попередити інших отаких, — закінчив Андрієнко.

— Це дуже важкий шлях, але мусимо з цим погодитись. Вважаю це питання обговореним. Ваші висловлення і вирішення є вирок революційно-військового трибуналу, — закінчив Федір.

О першій годині дня сотня „Месників” виставлена на інспекцію. За кілька кроків у бойовій готовності сот-

ня Бродича. Повстанці обох сотень напружені, чимось стурбовані, хоч і не знають, що наближаються важкі події. Командир „Месників” дав команду „струнко” і звітує Андрієнкові. Після звіту Андрієнко говорить до повстанців про дисципліну, політичне значення повстанчого руху й закінчує промову пропозицією скласти зброю, бо сотня буде розформована і озброєна однорідною советською зброєю.

— Повстанці склали зброю й амуніцію, а тоді Андрієнко дав команду, щоб кожний десятий виступив п'ятнадцять кроків уперед. У цей час вмаршувала чота куреня „Бойки” і стала між основною масою повстанців та відділеню групою. Командир Андрієнко поглянув на командира сотні „Месників” і наказав йому стати до відділеної групи.

Хвилинна павза здається вічністю. Напруження зростає. І раптово наступила розв'язка. Андрієнко обвів холодним поглядом групу повстанців, а потім прочитав наказ. У наказі перераховано всі антинаціональні злочини сотні „Месників”: не виконання наказів вищого командування, практикування прабунків місцевого населення, моральний розклад повстанців, що може поширитись на інші відділи. А тому, в імені революційного підпілля, наказує здесятувати сотню. Командир „Месників” вискочив і хотів промовляти до повстанців, але приготвлена чота по команді Трясила раповим вогнем скосила знаків. В ім'я дисципліни і незаплямованости революційного підпілля перед українським народом полилась власна кров.

*

У Весна настала раптово. Сніг тане в драглисту масу, вода спливає в потоки, потоки несуть перетлілі стовбури дерев, зіржавіле торішне листя, мох і дрібні галузки. Часом із запіненої поверхні води вирине людський труп, зачепиться лахміттям за стовбур і хитається, крутиться

навколо стовбура, ніби хоче вискочити з води і подивитись на світ Божий, осквернений людською злобою та жахами війни.

В таку пору року повстанці, силою природного факту, змушені переживати важкі часи: нужда, вологість, заводнені переправи і стежки в села до харчових баз. Закони природи сильні й не підлягають контролі людського розуму.

На галявині між деревами куриться вогнище. Біля вогнища кількоро людей білюють оленя. Рубають на куски ще тепле м'ясо, перемивають у воді і кладуть у казани. До вогнища підходить Трясило. Зупинився і обшкрябує забруднені глеєм чоботи. „Здобули добрий кусок м'яса”, ніби про себе промовив Трясило.

— Ще й не один. Крім цього самця, маємо ще два веприки, — говорить котрийсь з повстанців.

Кухар підійшов до Трясила:

— Друже командире, останню сіль висипав у казан. Як будемо без соли?

— Гірше без м'яса. Без соли можна жити, — відповів Трясило, глянув на куці й промовив до повстанців: — Бвчите, на кінчиках гілок бруньки. Швидко оживе ліс, вбереться в зелень і рушимо в похід. Знаєте ж, — вовка ноги годують...

*

З гілок кущів спадають кришталеві краплинки. Під кущами, позагортавшись у палатки, лежать повстанці. Лежать і дримають, а над ними затуманилось повітря мжичкою. На краю лісу посідали колом старшини. Трясило розробляє з ними плян акції.

— За два кілометри, — почав Трясило, — застава пограничників. Вони мешкають у кам'яному будинку на краю Славська. Навколо будинку траншеї і кулеметні гнізда, а далі загорода з колючого дроту. Вони добре озброєні, але ми їх мусимо взяти або знищити. Як тіль-

ки смеркне, підсуваємось під дротяну загороду. Темна ніч та м'який ґрунт дозволять нам сьогодні пробратись до самої мети. По команді чотові пускають світляні ракети, а гранадери вистрілюють у будинок усі протипанцерні фаув-патрони. Коли будинок загориться і пограничники вибігатимуть з нього в траншеї, тоді кулемети перехресним вогнем нищать все, що буде рухатись під світлом наших ракет. Пам'ятайте, пограничники це ті самі енкаведисти і вони будуть боронитись до останнього. Головне: зразу вивести з ладу кулеметні гнізда. Для цього маєте гранати. Цей плян обговоріть з ройовими стрільцями.

Темну ніч розбудили раптові вибухи в будинку пограничників. З тріском розлетілись кам'яні стіни будинку і дах, сідаючи на землю, взявся полум'ям. З-під уламків виповзають у білих підштанцях пограничники, шукають під яскравим освітленням ракет сховища. Грізний вогонь кулеметів, автоматів та гранат приголомшив енкаведистів. Одногодинний напад закінчився повною перемогою над ворогом, а повстанці на опанованій території розшукують зброю, стягають з мертвих чоботи та, коли хтось зрадить себе голосом, дострілюють його з автомата чи розвалюють череп металевою оковою приклада.

Повстанці зникли непомітно й швидко, так як і прийшли: ніхто нікого не бачив і ніхто нічого не може сказати, як згинули сто шістдесят пограничників. Знищення добре озброєної пограничної застави в Славську викликало здивування в Києві. Наспих створили урядову комісію на чолі з Микитою Хрущовим. Комісія приїхала на місце події, провела слідство, але так і не встановила сили і тактики повстанчого нападу.

*

Лоскоче тепле проміння гірські вершини, вигріває полонини і шумливі потоки. Дерева освіжіли, зазеленіли кущі й полонини, ніби проснулись від зимової сплячки.

На зеленій муравині порозлягались хлопці обличчям до сонця і „гріють зуби”, як часом любить висловитись Трясило. Дехто впорядковує взуття, виминають зашкарублі від бруду і поту ганчірки, ловлять племінних, на власній шкірі вигрітих і вигодуваних паразитів. Кулеметчик Семен при такій нагоді каже: „мисливство на рубцях”. Таке заняття також забирає якийсь час і скорочує дні, ніби зменшує терпіння й нужду.

— Куди ти трусиш?! — загорлав Довбня й оббиває об кущ підштанці, витрясає докучливих паразитів.

— Я ж не на тебе. Хай ідуть пастись на траву. За зиму наїлись досить.

— Пощо ж ти, негіднику, стільки наплодив? — кинув хтось із хлопців.

— Сами наплодились, — виправдовується молодий повстанець.

З протилежного боку розсілися колом: Трясило, Бродич, Скаун, Кобець, Клименко та хтось із воєнної округи.

— Тепер нам зовсім перервали зв'язок із світом. Єдина радіостанція — знищена більшовиками, — почав розмову незнайомий Клименкові.

— Як?! Коли? — кілька голосів запитались разом.

— Хіба ви не чули? Два дні тому советчики напали на бункер в Ямельниці, де була радіостанція й обслуга. У боротьбі загинули два бельгійці, один стрілець, а одного бельгійця схопили живим. Тепер він, рятуючи життя, буде „сипати” зв'язки і наших людей.

— Він знає наших людей?

— Звичайно... знає багато людей. Півтора року працює в пропагандивному відділі. Правда, він інтелігентний і досить чесний чоловік, але ж хто може...

Із лісу вийшли двоє людей і прямо до повстанців. Щось поговорили з хлопцями і підійшли до групи старшин.

— Хто вас пропустив? — Славко до них.

— По паролі, — відповідає Гриць і сміючись подає правицю старшинам.

— А де ти взявся? Я думав, що Микола поїхав у Німеччину, а він...

— Тс-с-с! Тепер я Вірний. Не називай мене Миколою.

— Який з тебе в чорта Вірний!

— Не лайся. Тепер, братіку, аж у самій горі...

— Може аж у небі.

— Ні, до неба далеко, але в Головному Штабі. Розумієш праця відповідальна і досить небезпечна.

— Ну молодець. А що ж там Демид? Бавиться в панича? Не люблю я в підпіллі паничів. З ними тільки клопіт.

— Демид змінився. Минулись львівські часи і панське життя. Він правою рукою в Чупринки. Більше часу перебуває на Лемківщині та в Пряшеві. З ним разом магістер Грінченко.

— Годі про бабині кури, — перервав Трясило. — Розкажи що нове і взагалі чого ти лазиш з автоматом. Хіба ж ти знаєш куди вкладати набої?

— Не дуже розуміюсь на цім інструменті, а ношу для піднесення власного духу. Але не про це будемо говорити. Завтра Великдень...

— О-о-о, так! В нас буде великий день, бо нічого не маємо, — почав Трясило.

— Та чорти б вас не взяли! Люди печуть паски, смажать ковбаси, фарбують крашанки, — перелічує Гриць великодні смачні речі.

— Перестань!

— Не згадуй про ковбаси!

— Закрий пельку! — хором закричали старшини.

— Чого перестань? Зрозуміло, що всією ватагою йти в село не можна. Розділитись чотами.

Командир другої сотні Скакун, що мовчки гріє на сонці живота, не стримався. Схватився навпочіпки і аж рукою вимахнув в повітрі.

— Гриць правду каже. Йти в село і по-християнськи з'їсти свяченого.

— О-о, я знаю, що ти впораєш, — засміявся Славко.

— Якщо хочете в село, то й в село. Пошлемо зв'язкових, щоб там своєчасно зібрали дещо для нас. Старшини, привести в порядок хлопців: підстригтись, поголитись, почистити взуття, одяг і взагалі вояки мають виглядати зразково, — порадив командир Трясило.

*

Сотня Бродича зайняла один куток в Орові. Порізане потоками, горбами та голими хребтами село розтянулось на шість кілометрів у ширину і довжину. В небезпечних підходах до села сотня виставила застави, на прохідних стежках алярмові стійки і, так забезпечившись, розійшлись по хатах до великоднього обіду. За столом Бродич, Клименко, санітар Дядьо, Гриць, Славко та кілька рядових бійців. Селяни радо приймають гостей з лісу, серед яких зустріли своїх знайомих і близьких родичів. Дівчата палко поглядають на засмалених вітрами хлопців, метко подають на стіл крашанки, крайні кусками ковбаси, шинку та зарум'янену білу паску.

Катруся, дочка заможного селянина (господарство розтяглось на схилах аж до лісу), ласкаво усміхається до повстанців та припрошує їсти. Вона давно знає Гриця, Славка, а Клименка два рази частувала в своїй хаті. Чорні оченята з-під дугастеньких брів палають вогниками. Подаючи на стіл покраяну скибками паску, вона ненароком торкнулась дівочими грудьми Клименкового плеча і всмінулась краєчком рожевих губ.

— Друже командире! — влетів у хату захеканий юнак, — у долішньому кінці села советчики.

Всі схопились за зброю. Дівчата і старші селяни аж охнули і кинулись у двері. Алярм — і сотня спокійно, але швидко виходить із села, вибирається похилими зрубамми на хребет у ліс. У лісі советська засідка перегороди-

ла повстанцям відступ. На команду Бродича сотня залягла здовж хребта в оборонній позиції. В потоці колона советчиків розсипалась у розстрільну і біжить на повстанчу позицію. Вибігають з потоку, поміж хатами і деревами підняли шалений вереск: „За родіну, за Сталіна — бей бандітов, у-р-р-а-а!”

Повстанці лежать за кам'яними брилами. Їм добре видно поле обстрілу, рух кожного советчика і той вереск їх не лякає. Командир перебігає поміж юнаками, перевіряє становища, дає накази і в центрі розтягнутої фронтом сотні залягає коло кулеметчика. Советчики вийшли з потоку, їх передові лави з криком „ура” біжать нагору. Повстанці мовчки дивляться на різноманітний одяг советських солдатів, на блискучі медалі й ордени. Вони вже добігли на віддаль метання гранат.

— По ворогах України — вогонь! — скомандував командир — і заговорили кулемети, автомати, гранати; чути зойки конаючих у смертельних спазмах советських солдатів. Змішався вогонь різноманітної зброї і створив пекельну симфонію вереску і смерти. З лісу піднялась більшовицька засідка і пішла в наступ на чолове забезпечення повстанчої сотні. Советчики відважно і раптово пішли в бій і зразу вивели з ладу повстанчий кулемет, убивши кулеметника Бродягу. Зав'язалась гаряча битва: свист куль і сюрчання відламків граніту зламали опір незагартованих у боях повстанців. Советчики перейшли в атаку. Деякі повстанці зірвались до втечі, але з лівого крила прискочив Семен і несамовитим криком зупинив боягузів, а в советчиків кинув кілька гранат та, стоячи на весь зріст дав по них кілька серій з кулемета: „Ребята, зберігайте хладнокровность, влучно стріляйте, враг буде розбитий! — кричить Семен і, міцно стиснувши „дехтяря”, водить ним у повітрі мов протипожежною кишкою.

Атака відбита з втратами для ворога. Кілька спроб

заатакувати повстанців — закінчилися неуспіхом. Советчики відступили в ліс.

В запалі боротьби швидко минув час. Настав вечір. Сонце нижнім ободом ховається за гори, тіні дерев лягають на вершинах хребта і починає вечоріти. Десь узявся вітер і з ним найшла на ліс дощова хмара.

*

Старший лейтенант Кармелюк, якого читач пригадне з повстанчого шпиталю, останній час був командиром розвідки військової округи. Пройшов він недовгий, але важкий життєвий шлях: совето-фінську війну, початок німецько-советської та півтора роки в повстанчих відділах УПА. Затужив за дітьми й дружиною, які живуть нелегально десь за Дністром у миколаївському районі. Скука охопила його така, що він вирішив у день Христового Воскресіння відвідати свою родину. Зібрав групу хлопців з Миколаївщини і вирушив у похід. Щасливо, з незначними перешкодами, дійшли до Дністра і, коли зникло за обрієм сонце, на плотах переправились на лівий берег Дністра. Над самим берегом річки невеличке село. Тут вирішили спочити, розвідати місцевість і йти до наміченої мети...

Після ситої вечері хлопці на пахучому сіні зігрілись і добре послули. Марять у сні, хтось белькоче незрозумілі слова, а хтось просить благаючи щось... Господарі хати не сплять. Передумують важкі думки, відчувають щось неспокійне, страшне. Раптом скочив у хату алярмовий стійковий і тихо смикнув Кармелюка за руку.

— Вставайте. В селі якийсь рух.

— Який рух? Хто ж там? — зпросоння забельмотав Кармелюк, долонями протер очі і шепнув хлопцям:

— Вставайте!

Вийшли з хати задніми дверима в подвір'я і побачили на вулиці попід тинном перебігаючих енкаведистів.

— Хлопці, за мною! — і поза стодолу городами по-

бігли до річки. Спустили на воду пліт, а вода туманна, тепла і хвилі спокійно хлюпочуть.

Тільки скочили на пліт, а з-поза кущів обважнілого верболозу енкаведисти: „Стой, бандіти!” Кармелюк оглянувся. Спокійно глянув на енкаведистів, подивився на гойдаюче дзеркало води, подивився на хлопців і промовив: „Пливіть”.

— А ви ж?! Разом...

— Пливіть! — і скочив на пісчаний берег. Тут же припав животом до вимитого піску, розкинувши широко довгі ноги. Козацькі ноги... Стиснув твердими пальцями „дехтяря” і посипались ритмічні звуки над туманом покритому березі Дністра. Махнув енкаведист руками і полетів сторч у кущ верболозу. Кармелюк спокійно оглянувся на хлопців на плоті і знову натиснув на спуск. Ще один енкаведист зарив носом. Перестрілка розбудила село. Хтось вигляне з дверей селянської хати туди, на берег річки, та й назад за двері.

Енкаведисти змінили тактику й пішли в обхід зо всіх сторін. Кармелюк повертає кулемет то в один то в другий бік й після чергової серії котрийсь енкаведист зарив носом у білий пісок.

— Ач, проклятий! Сьомий зарив носом, — і знов натискає на спуск. Так кілька успішних серій і після кожної сконав енкаведист, аж тут цик і кулемет спокійно лежить в руках досвідченого снайпера. Не спалив капсуль і набій застряг. „Що ж, невдача” — промовив Кармелюк і спокійно почав відтягати замка та вже пізно. Енкаведисти кинулись до нього. Кармелюк зустрів їх двома гранатами і сам кинувся в річку. Хлопці вже з правого берега відкрили вогонь по енкаведистах. Кармелюк пустився у воду, але зразу зупинився. Щось гаряче вколало його стегно і навколо зачервонілась вода. Нагнувся, обмацав рану, а з рукава потекла струмком кров. З ноги на поверхню води випливає кров, з руки також ллється... „Ось де, — подумав Кармелюк, — прийшлося умира-

ти". Присів у воду і подивився на голубий, позолочений сонцем ранок. Такий хороший ранок, пахне весною. Перед очима сини його, ще маленькі сини і хороша печальна дружина. „Не побачимось”, — майнуло в голові. Енкаведисти кинулись у воду схопити повстанця... Кармелюк висмикнув пістоль і двома пострілами по них, а третім — „живого не візьмете!” — застрелив себе. Рука з пістолем пішла під воду.

*

8-го травня 1945 року настав переломовий час у діяльності повстанчих відділів: капітуляція Німеччини розв'язала більшовикам руки і вони зразу кинули частини регулярної армії на боротьбу з українськими повстанцями. У штаб військової округи прибув головний командир УПА Тарас Чупринка. В цей час розвідка з охоронної чоти окружного штабу принесла вістку: в Стрий, Сколе і Дрогобич приїхали транспортом кілька тисяч солдатів для боротьби з „бандитизмом”.

— Друзі, ми тут не можемо залишатися, — почав промову командир округи Андрієнко-Зміюка. Через півтори години переходимо у район гори Парашки. Там маємо природне укріплення і зможемо кілька днів утриматись.

Шістдесят осіб, члени штабу та охоронна чота, прийшли на берег Стрия і почали переправлятися через річку. Минуло кілька годин часу поки двома плотами на чотири-п'ять осіб переправились на правий берег. Стало вже вечоріти і штаб військової округи разом із охоронним відділом розкинули намети на схилі Парашки. В одному з наметів Чупринка, Андрієнко-Зміюка, політвиховник Аркадій, Клименко та інші старшини. Андрієнко розгорнув мапу місцевости і червоним олівцем підкреслює села, в яких квартирують окремі відділи округи.

— Тут маємо сотню Бродича. Ця сотня покищо залишиться в районі Сопота й Крушельниці. Дві сотні ку-

рення „Бойки” квартирують у лісах Труханова, а гуцульський курінь Прута в місцевому рейді. Він пройде маршем від Долини, обміне Болахів і піде в гори до Славська. Сотня „Крилатих” — попід Турку і по дорозі в Самбірщину має зв'язатись із Зеленим та дрібними відділами місцевого характеру. Це є всі наші сили.

Чупринка роздивляється карту та позначення на ній окремих відділів і мовчить. Аркадій виїхав з пляшетки свіжу „Радянську Україну” й переглядає її, а потім шарпнув Клименка за рукав.

— Погляньте. Ще одно звернення. Це вже четверте. — Клименко взяв газету і читає вголос: „останній термін зголошення — 20-го серпня”, прочитав і дивиться на Чупринку. Коли той відірвався від мапи, звернувся з словами:

— Ви бачили це звернення?

— Ось це... уряду і партії за підписом Микити Хрущова, — пояснив Клименко.

— Що він хоче? — байдуже, ніби це незначна справа, — запитав Чупринка.

— Звернення до нас. Просить нас залишити боротьбу та прийти в НКВД покаятись і нам простять наші провини та дадуть належну працю.

— Хай чекають, — Андрієнко до Чупринки.

— Я думаю, — почав Чупринка, — що це звернення дасть нам небажані наслідки. Почнеться переслідування наших відділів, населенню не сила витерпіти терор, і воно, безумовно, змінить своє відношення до повстанчого руху. Така ситуація змушує нас змінити тактику щодо населення і більшовиків. Мусимо пам'ятати, що одні боротимуться до кінця, але інші в інтересах врятування власного життя підуть у НКВД „каятись”.

— Це буде найважчий етап у нашій боротьбі, — подумав уголос Аркадій.

— Так. Це буде важкий етап, але мусимо не допустити епідемії розкладу в повстанчих відділах.

— Можна знайти вихід, — перериває розмову Кли-

менко. — Треба змінити стратегію.

— Що ви маєте на увазі під „зміною стратегії”? — раптово запитався Чуприкка, і в його очах блиснув вогонь докору.

— Треба діяти за селянською мудрістю: щоб кози були ситі і сіно в стогу ціле.

— Нова ідея. Поясніть, як це має бути.

— Виглядів на успішну боротьбу немає. Дальше проливання крові, переслідування і терор над цивільним населенням тільки вичерпають національні сили. Найкращий вихід із сучасної ситуації — переключити всі сили підпілля на відтинок зовнішньої пропаганди.

— Говоріть конкретно, без філософських міркувань.

— Конкретно, — Клименко встав з місця, — зібрати всі озброєні відділи, виробити генеральний план і пройти маршем через Польщу, Словаччину, Чехію аж у Німеччину. Хай у боях загубимо половину людей, але друга половина залишиться живим пропагандивним матеріалом у західньому світі.

— Це неможливо, друже Клименко. Це план повної політичної і збройної капітуляції перед Москвою. Це означало б дезиртирство з фронту революційної боротьби.

*

Гарний ранок. Долами послався сірий туман, а на гірських вершинах прозоре і свіже повітря лоскоче ніжною прохолодою. Аж ген там, із-за трикутної гори викочується сонце, а тут на деревах виблискують молоді листочки і ніби купаються в золоті проміння.

На Парашку прийшли повстанці Бродичевої сотні. Командир скомандував зупинитись, а сам пішов до головного командира з звітом.

— Друже командире, сотня залишила місце постою, бо там советчики скупчують свої війська. Чекаю вашого наказу.

— Забезпечте прохідні стежки заставами і стійками,

нагодуйте вояків і будемо разом відбивати ворожий напад. Крім цього, зв'яжіться з командиром охоронної чоти і замініуйте всі стежки, — наказав Чупринка.

— Так є, друже командире! — і Бродич повернувся до своєї сотні.

Більшовицькі війська ще зранку обставили застави шляхи і стежки в села і основні сили підтягнули до підніжжя гори. Якщо вони не мали точних відомостей від своєї розвідки про місце і кількість повстанців, то все ж таки рішили перейти горами лісові масиви і вигнати з них непокірних повстанців. У советських батальйонах рух, інтенсивна підготовка до облоги. О десятій годині ранку перші лави озброєних солдатів увійшли в ліс. Повільно посувається в напрямі Парашки, іноді стріляють по густих кущах і викрикують живим зв'язком розпорядження своїх командирів. Повстанці стали на позиції і чекають зривів мін. Вони знають, що советчикам не добратись на Парашку, бо ще в дорозі покалічаться на мінних загородах. Пройшла година часу і почалось: один зрив, другий, третій...

У передній советській лаві колотнеча, крики і прокляття. По всьому підніжжі гори зриви мін сколихнули повітря, розкидали по кущах і обгорілих гілляках солдатські тіла.

— Отставі-іві-ть! — команда в советських лавах.

Повернулись на вихідні позиції, несучи з собою десятки вбитих та покалічених.

Мінні поля з'ясували ситуацію: повстанці єсть, але взяти їх трудно. Втрата власних сил не виправдовує дальшого наступу. Перед вечором советські з'єднання повернулись у села і розмістились по хатах.

Для повстанців також ситуація невтішна. Сидіти на Парашці не можна з багатьох причин, а головне немає достатньої кількості харчів. Доступ у села відрізаний більшовицькими військами. Командування схвалило рішення: пробиратись на північний захід далі в гори. Хоч

там і мало харчів, але безпечніше перебути час великих облав, які пляномірно розпочали більшовики по всій смузі підгір'я Карпат. Опівночі повстанча сотня, штаб округи та охоронна чота відомою стежкою вирушили в протилежну сторону Парашки. Пройшли понад десяток кілометрів і перед ранком стали табором у лісі. Із села прийшла розвідка; господарчий рій приніс трохи харчів. Разом з ними прийшли Гриць Дулин та Князенко. Після обіду командир округи почав розмову з Клименком:

— Що ж, друже, відете з Князенком у Самбірщину. Там під охороною сотні Зеленого проведете двотижневий семінар політвиховників та пропагандистів з цивільної сітки. Відпочинете, а пізніше будемо щось робити разом, — закінчив Андрієнко.

— Добре, друже командире. Якщо треба, то значить треба.

*

Князенко, Клименко та два зв'язкові повстанці йшли цілу ніч, а перед ранком зупинились у лісі. День тягнеться надокучливо й нудно. Хлопці сидять у болотистому гущавнику та душать комарів. Комарі так тнуть, що руки й обличчя вкрились червоними пухирями, пече сверблячка, щемить під шкірою. Тільки закотилося сонце за гори хлопці піднялись у дальший похід. Хоч і стомились, але дружно і швидко переходять зарослі перевали, лісові стежки та мочарі.

— Вже недалеко, — почав розмову один зв'язківець, — Ще пару годин і будемо в Недільні. Там хороші й гостинні дівчата. Поїмо і відпочинемо.

— Поїши, якщо й там засіли советчики, — відповів Князенко.

На зв'язковому пункті справді хороші дівчата: керівничка Червоного Хреста Христя, товстенька Зеня та рухлива з обпаленим обличчям Ліщина.

— Ми чекаємо на вас цілий тиждень, — замість привітання зустрічає хлопців докором Ліщина.

— Добре що чекаєте, — задоволено обізався Князенко і кинув важкий наплечник під лавку, а сам до дзеркала:

— Ну й розмалювали портрет, чортові комарі!

— Що там портрет!.. Давайте, дівчата їсти.

— Що ж ви хочете їсти? — лагідно, майже по-дитячому промовила Зеня.

— Все що маєте. Багато і швидко.

— Маємо хліб, бриндзу, картоплю, молоко й цибулю...

— До бриндзи і цибулі по півшклянки спирту, — поспішаючи промовив Князенко.

— Що дамо, те й їстимете, а пити заборонено, — відрубала Ліщина і взялась накривати скатертиною стола.

Після вечері всі разом вийшли з хати. Тут провідництво взяли дівчата, які знають усі стежки та густі чагарники.

*

В сотні Зеленого Клименко познайомився з чотовим Мироном, Юркевичем, поручником Корчаком, Панасом з цивільної сітки та іншими. Зелений — чоловік дрібного росту, з підстриженими під щіточку чорними вусами, рухливої вдачі й надмірно скоромовний та веселий.

Перший день пройшов спокійно. Відпочивали, двічі їли пшоняну кашу, а вечором пішли спати. У просторому наметі полягали покотом на пахучому сні. Довго ділились спогадами, обговорювали місцеві події та розповідали веселі анекдоти. Зелений голосно сміється, весело хапає Клименка за плече та просить розказати щось нове.

Мирон — це старшина, крою тих людей, що мають дар вибитись при відповідних умовах на військового провідника ширшого масштабу. Він ще молодий і стриманий. Іноді усміхається, але на вульгарні анекдоти не реагує, підкреслює власні прикмети інтелігентности.

Наступила пора спати і хлопці вкутуються в намети,

хто в шинелю, а Мирон став на коліна і щиро підняв руки до молитви.

— І що він шепоче? — звернувся Зелений до Клименка.

Клименко поглянув на Зеленого, але нічого не сказав. Мирон закінчив молитву і, поправляючи на помості сіно, заговорив:

— Друже Зелений, кожен робить те, що йому подобається. Ви не визнаєте потойбічного життя і вам ніхто не перешкоджає...

— Потойбічне життя? — аж підскочив Зелений. — Ти віриш, що після смерти будеш жити вічним життям, літаючи ангеликом десь понад хмарами? А чи ти бачив коли тих ангеліків? Це все попівські видумки.

— Хтось був перший, що видумав попів, — зрівноважено вставив Мирон.

— Я розумію, Мироне, що тебе так виховали, — почав здаватись Зелений. — А я за своїх сорок років життя не прийшов до такого переконання і вірю, що коли мене проб'є куля — тоді скінчиться моє життя. У загробне життя я не вірю.

— Ваша справа, друже сотенний, але сильна віра у Бога формує прикмети людської гідності. Що варта людина без тих прикмет?

— Це справа іншого порядку. Хіба тільки через віру в Бога виховуються достойні прикмети? Адже ці самі прикмети з більшою силою може прищепити родина, школа, молодечі організації і зрештою, політичне виховання нації. Чи ж так, друже Клименко?

— У принципі погоджуюсь з вами, — почав Клименко, але релігійне виховання через церкву, в основі якого лежатиме добро нації і держави, ще з більшою силою прищепить нашому народові доброзичливість: прикмети індивідуальної чесноти, жертвености, національної свідомости, людської моралі і прикмети громадської відповідальности перед народом і Батьківщиною.

— Так! Цілком правильно, — аж схопився Зелений, — але для практичного здійснення цього треба, щоб священники були прикладом для суспільства і зреклися жадоби розкішного і кращого життя коштом інших людей.

— Ваш погляд правильний, — вступив Клименко. — В сучасній советській імперії атеїзм і знищення релігійно-церковного життя вирости тому, що священослужителі царської Росії морально стояли нижче основної маси населення. Крім того вони дбали про особисте розкішне життя в той час, коли мільйони селян і робітників жили в злиднях і політичному безправ'ї. В Україні царським режимом знищена національна церква, а на її місце створена московська синодальна, завданням якої був поліційний нагляд над українським народом.

— Отож, — схопився Мирон, — я стою проти чужої церкви у нашій державі. Український народ, — так колись мені говорив мій батько, священник греко-католицької церкви, — має відновити свою православну церкву, не допустивши до поділу нації на релігійні секти. На чолі нашої церкви має стояти наш патріарх у нашій столиці Києві.

— Я всією душею за це, але скажіть, друже Клименко: ви вірите у загробне життя? — запитує Зелений.

— Ми живемо в таких обставинах, коли не можемо дотриматись святого письма, бо якщо б дотримуватись, то підставляли б ліву щоку, коли нас вдарили в праву. Ми ж робимо навпаки. Питання загробного життя залишимо діячам церкви.

— Правильно! Правильно, друже Клименко. На цьому нашу дискусію закриваю. — І Зелений швидко загорнувсь в шинелю.

*

Лекції на політичному семінарі проходять спокійно й успішно. Курсанти уважно слухають, нотують вислов-

лені інструктором головні думки та беруть жваву участь в обговоренні дискусійних питань. Зелений також приходить на виклади, але теоретичні твердження, ідеологічні проблеми та політичні питання викликають у його позіхання і нестримне бажання спати. Нудився кілька годин, а тоді як позіхне аж всі курсанти зареготали. Зелений схопився і більше не приходив слухати викладів.

Одного разу Зелений підходить до Клименка: „Хочете відвідати село? Тут недалеко Сприня. Там маю доброго старого друга. Підемо сьогодні вечером”. Клименко подивився на Зеленого, щось подумав і на згоду кивнув головою. Зелений усміхнувся, козирнув і побіг до повстанців.

Після вечері зібрались: Князенко, Юркевич, Клименко та Зелений. Ініціатор гостинного відвідання села прищулив очі, кивнув і перший шелеснув поміж кущами. За ним хлопці — в потік і водою аж на край лісу. Роздивились, прислухались і бігом до хати під крилатим дубом.

Літній чоловік прийняв гостей щиро. Не довго розмовляючи, запросив до вечері. На столі появилася пляшка горілки, житній хліб, просолене сало та десяток цибулин. Випили й закусили смачно. Весела українська вдача легко проявляється після горілки. Як вип'є собі чоловік, то й про горе забуває і робиться говіркішим та відважнішим. Юркевич затягнув тенорком пісню „Хмари, хмари почорніли”, а Зелений голосно й настирливо переконує друга в якійсь справі. Той руками відмахується, не згоджується...

Князенко не належить до випиваючих. Від однієї чарки почервонів, зігрівся і з кожного слова Зеленого заливається сміхом. Клименко спокійно дивиться на співрозмовників, на Юркевича, що виводить високу ноту словами „...наш грізний партизан...”

В хату увійшов стійковий: „Панове, коло школи якийсь гамір”.

— Що?! Гамір, кажеш? — і Зелений за автомат. — Хлопці, геть звідси!

*

Семинар закінчився у визначений термін. Зелений підійшов до „політичних людей”. Так він називав пропагандистів.

— Вам тут немає що робити. Краще відпочинете в бункері Червоного Хреста. Там цілком безпечно і добрі харчі. Ми чекатимемо на розпорядження з округи.

— Краще разом з повстанцями-вояками, — промовив Клименко.

— Чого краще? Тут кожную хвилину можна сподіватись нападку „мажорки”. Зараз туди будуть іти дівчата і ви підете з ними.

— Підходяще товариство, — усміхнувся Князенко.

— Ви хочете в бункер, тобто на гостинний дівчачий хліб. Що ж, такої нагоди зрідкається не варто. Підемо, друже Князенко.

Попрощались з Зеленим та й рушили вслід за дівчатами. Попереду Зеня. Лише вона знає стежки до бункера Червоного Хреста. Десь пополудні підійшли струмком до бункера. Зеня перша зайшла всередину і гукає: „Заходьте!” Що бункер довгий час зачинений — повітря в ньому важке, але всередині чисто, дбайливо прибрано. Поклали наплечники і Клименко ліг на помості. Зеня і Ліщина перевіряють медикаменти та запаси харчів, впорядкували та поскладали все на відповідних місцях. Ліщина взялась розчісувати косу. Зеня виглянула з бункера в потік, перевірила свій пістоль „шістку” і пішла між куці.

— Куди це ти? — Запитала Ліщина.

— Назбираю трохи дров. Треба щось зварити, — сказала знадвору. Князенко взяв автомат і також пішов по дрова.

— Друже Клименко, — майже пошепки промовила Ліщина, — заплетіть мою косу.

— Що?! — подивився Клименко на розтріпані коси, з-під яких усміхалися рожеві губи і сині очі.

— Як же це? Я ще ніколи...

— Ось так, — показує Ліщина, — зробіть проділ посередині і кожену половину сплетіть окремо. — Клименко обережно розділив волосся на дві половини, стягнув кілька разів гребенем і почав сплітати.

— Чи ж буде добре? — закінчивши запитав Ліщину.

— Дуже добре, — і Ліщина так гаряче й швидко поцілувала його, мов уpekла.

Клименко відхилився і сам не знаючи чого почервонів.

— Що, злякались? — запитала Ліщина й усміхнулась рожевими губами. Клименко глянув у голубинь очей і пригорнув до грудей дівочий стан.

— Ой, що ж ви, — якось дивно промовила і обняла теплими руками його за ший.

*

На другий день, коли вже повечоріло, в бункер прийшли Зелений, Корінь та Юркевич. Дівчата саме починають варити вечерю.

— Варіть більше, — каже Зелений, — ми також хочемо їсти.

— Попросіть добре, тоді зваримо і для вас, — Ліщина до нього.

— Ех ти, сорока синьоока. Для повстанців шкодуєш супу...

— Не шкодую, але пощо будемо вас годувати.

— Голубко круглесенька, бровинятка чорнесенькі, губоньки солоденькі, — нахилившись над Ліщиною, почав приказувати Зелений.

— А ви звідки знаєте?

— Дивлюсь на тебе і так думаю. Ех, якби не „махорка”, зразу до шлюбу...

— Не спішіть. Щодо супу, то це одна річ, але щодо шлюбу... — і подивилась.

— О-о-о! Я вже розумію.

— Друже Зелений, краще розкажіть щось нове, — звернувся Клименко.

— Маю новину. Щоб мене чорти боялись і советчики не зловили. Знаєте що? — і подивився на Клименка. — Завтра повертаєтесь в округу. Ось вам депеша. — Клименко перечитує, щось думає і знов перечитує. Зелений поглянув на Ліщину, але вона, вдаючи байдужість, ріже на дрібні куски сало та цибулю.

Посідали на помості вечеряти. Кожен тримає на власних колінах теплу тарілку з супом і, нагнувшись над нею, сьорбає з ложки. Зелений облизав ложку, запахнув її за халяву і промовив: „Добрий суп”.

— Тільки мало, — підкинув Князенко.

— Кому мало, а кому багато. Бачите в Клименка яка велика миска.

— Жартуйте і смійтесь. Сміх — здоров'я. Шкода залишати веселе товариство.

— А правда, наше товариство гарне? Залишайтесь з нами.

— Звичайно гарне. З вами готовий завжди.

— І в Київ разом...

— У Київ?! — якомсь здивовано скрикнув Клименко.

— Що? Хіба не прийдеться нам дожити часу, коли Київ буде вільний від усяких займанців? Коли Київ буде вільною столицею нашого народу?

— Можливо... але ще не так швидко. Можливо комусь пощастить дожити до того часу, коли над українською столицею замайорить жовто-блакитний прапор.

— Друже Клименко, розкажіть щось про Київ, — просить Князенко.

— Правильно, Князенку. Спокій! Займайте місця для

спання і друг Клименко розповість нам про Київ, — закінчив Зелений і перший простягся на помості.

*

У бункері прокинулись ще до сходу сонця. Зелений закліпав очима, потягнувся, аж м'язи хруснули, взувся в чоботи і вибіг у потік вмиватися. Хлопці також пішли у потік, а дівчата заходились готувати сніданок.

— Погано мені спалось цієї ночі, — промовила Ліщина. — Бачила в сні моїх батьків. Ніби це було в Керниці під час евакуації. Зібралось багато людей зо всіх сторін України: кияни, полтавчани, харківчани, подоляки і галичани. Ті з-поза Збруча стомлені і нужденні. Вони з клунками на возах уже кілька місяців пересуваються від фронту. Маленькі діти плачуть на возах, більшенькі бігають поміж людьми, крик і гамір. У тій людській гущі зустріла свою маму з маленькою дитиною на руках. Мама підтіпує дитину і наспівує над нею якусь сумну колискову мелодію. Я до мами: „Де це ви взяли?“ А мама мені: „Не питай. Що ж маю робити? Ти залишаєшся у повстанцях, а мене хто догляне на старості літ на чужині?“ Яюсь з жалем подивилась на мене, поцілувала дитя і зникла. Я прокинулась і вже до ранку не могла заснути, — все думала про маму.

— Що там думати! — промовила Зеня і показала на пічку, що чорніє в кутку мов обсмалений пень. — Розпалюй дрова та зваримо швиденько каву. Хай хоч гарячого вип'ють з хлібом.

У бункер увійшов Клименко. Поглянув на дівчат і взявся розкладати у пічці дрова, але дівчата відмовились від його допомоги.

— Що ви, друже Клименку? Хіба ж це козацьке діло возитись з горшками, — сказав Зелений і дивиться на дівчат.

— Хіба козак не потребує їсти? — відрубала Ліщина

і впхнула Зеленому відро. — Краще принесіть свіжої води.

Зелений закліпав очима, пильно поглянув на Ліщину і усміхнувшись швидко вибіг із бункеру.

За сніданком припинились жартівливі розмови, лише Зелений зрідка кине слівце, іноді недоречне і вульгарне.

— Чи і в бою такий хоробрий, як у розмові, — з іронією промовила Зеня і вийшла з бункеру.

— Зеню, Зеню! Та це ж жарт. Верніться. Я вже буду ввічливий, а, крім того, маю всім сказати важливу новину.

Зеня постояла хвилину за дверима і вернулась у бункер. Повстанці тим часом впорядковують набійниці до автоматів, протирають оливою механізм — готуються до виходу.

— Подруги-дівчата, дякую за вашу гостинність, а також прошу вибачити мені за невдалі жарти, — витерши вуса, почав Зелений промову. — Зараз ми відходимо, а з нами Клименко і Князенко. Ви залишаєтесь тут, — звертається до дівчат, — пам'ятайте, що недалеко звідси збираються військові частини НКВД, які непевне почнуть контролювати ліси. Вам найкраще змінити бункер на село, там безпечніше перебудете облави. Наш відділ змінить своє місце і зв'язок буде через організаційну станицю в Недільній. Туди доставте трохи медикаментів, советську пресу та відомості з терену. Це все, що я мав вам сказати, а тепер ми вирушаємо.

Зелений стукнув каблуками, козирнув дівчатам і перший вийшов з бункеру. Дівчата, спершись на одвірки, сумними очима проводжали повстанців крізь відчинені двері, аж поки вони зникли в зеленій гушавині лісу.

*

Трудно пробиратись непрохідними стежками. Сплетіння ожин, кущі молодих буків та буйні папороті — постійні мешканці надземної поверхні лісових просторів. Крізь ці природні перешкоди пробираються п'ятеро пов-

станців на південний захід. Тут Клименко з Князенком і три повстанці-зв'язкові з сотні Зеленого.

У післявоєнний час створились важкі обставини для повстанців. Фронтові частини советської армії прийшли з середньої Європи в Карпати та Волинсько-Подільські лісові смуги для боротьби з повстанцями. Враховуючи ці обставини, п'ятичленна група повстанців обминає заселені пункти, а пробиває собі шлях для з'єднання з штабом крізь непрохідні місцевості карпатських лісів.

З неба простопадом сонячні проміння. Полуднева пора дня. Хлопці трохи стомились і сіли у тіні відпочивати на розкішних папоротях.

— Гарно так відпочивати, — промовив один із повстанців і розтягся на спині. Князенко також приліг горілиць і дивиться крізь зелені віти у голубу далечінь. Чисте небо, лише де-не-де пропливають матові хмаринки. З-під листя папоротів тхне вогкою цвіллю, мохом та лишайниками. Дзичать комарі, зачувши запах людського поту і вилітають на випадкову поживу. Починається полювання на комарів, ляскання долонями.

Десь у потоці відгуки пострілів з автоматичної зброї. Хлопці схопилися і прислухаються. Через кілька хвилин в долині затріщали сухі гілки. Тріск все сильніший і чути людський тупіт.

— Тихо! Клякніть і приготуйте зброю, — сказав Князенко і перший приліг животом на зеленій папороті. Шарудіння гілок зовсім близько і з кущів показала людська постать. В руках автомат, а розтібнуті поли військового кителя метляються як крила підбитого птаха. Він зупинився і прислухається в повітрі. Кругом тихо тільки свистить повітря у верховіттях смерек. Рушив певніше і просто на заляглих повстанців.

— Стій! — гукнули повстанці в один голос.

Хитнувся від раптового вигуку, але зупинився і переляканими очима дивиться на холодні цівки автоматів скеровані на нього з папороті.

— Кинь зброю! — знов наказ повстанців.

Випустив автомат і так з розставленими руками стоїть в онімійній позі. Один із повстанців схопився з землі за автоматом, а другий обмацує бранця, перевіряє кишені, шукаючи гранат та іншої зброї.

— Сідай! — сказав Клименко.

— Хто ти і чого тут ходиш? — запитує Князенко.

— Братци, я тоже военний. В мене семья. Пожалейте, на мілоеть Божью.

Клименко роздивляється бранцеві документи. Серед них партійний квиток, військовий та різні справки писані рукою.

— Що ти тут робив у Турці? — запитує Клименко.

— Я... я бил начальніком военново атдела райкома партії. Панимаете... война... мі-міна прислалі...

— Так. Ми знаємо, що тебе прислали, але що ти робиш тут у лісі?

— Ми ехалі в деревню. Как ево... я не магу вспомінь... Да, ваші ребята абстрелялі падводу, гнались за мной і вот я папал к вам, — оповідає бранець і тремтить мов Сірко на морозі.

— Добре. Підеш з нами, — сказав Князенко і підморгнув до зв'язкових повстанців. Хлопці метнулись і зв'язали бранцеві руки.

— Что ви, братци! Я нічево не віноват...

— Замокни і роби те, що тобі накажуть. У штабі розберуться, — гримнув один із зв'язкових повстанців.

*

У штабі воєнної округи йшли гарячкові підготування. Розсилали до станиць зв'язкових, приходили нові люди, приносили у напмечниках боеприпаси, харчі, одяг та взуття.

На всіх перехрестках синевідських лісів поставлені застави, стійки та розстрільні стежі. Вся місцевість перетворилась у військовий табір, куди заборонений вхід ци-

вільним особам. Тут збираються дрібні й більші повстанчі відділи для невідомої повстанцям мети.

Перед сходом сонця Клименко і Князенко в супроводі зв'язкових прийшли на територію повстанчих відділів і привели з собою бранця. Не шукаючи знайомих, ані начальства, Клименко підійшов до групи повстанців, що порозлягались під кущами ліщини, загорнувся у палатку і ліг спочивати. Важка подорож так виснажила м'язи й нерви, що зразу заснув, захріп розлогим клеко-танням. Може проспав би цілу добу, але хлопці розбудили.

Протер підпухлі очі, підтягнув пояса, освіжився холодною водою і пішов до казана з-під якого куриться дим. Чорна кава з куском хліба трохи підбадьорила і Клименко пішов розшукувати командира та ближчих побратимів. Недовго шукав, бо в цей час вийшов на поляну Андрієнко.

— Ви вже прийшли? — крикнув Андрієнко і потиснув руку.

— Ледве приплентався, — промовив Клименко і почав розповідати про події в Самбірщині та про бойовий стан повстанчих відділів. Андрієнко слухає, запитує про його давніх знайомих, а потім плеснув по плечі:

— Йдемо до намету.

— Йдемо, але я так і не встиг довідатись, що в нас нового.

— Нового багато. Підемо в рейд. Наша округа отримала наказ іти в рейд. Треба берегти сили від советських облав і провести пропагандивну працю на Заході. Забираємо всі наші сили в синевідському лісі. Переформуємось і 20-го липня виходимо в рейд.

— А як же інші округи?

— Наша найслабша округа, а тому мусимо зникнути на деякий час у сусідній країні. Маємо плян такий: створити дві групи, які підуть окремими напрямками. Сюди

вже прибув курінь Прута, курінь Трясила та окремі чоти. Сьогодні будемо мати нараду. Покищо йдемо до хлопців. Там є Гриць, Трясило, Славко Івасиків — ваші найближчі товариші.

*

Кучерява трава, сріблиста роса. Над травною туман сірими клубками ніби димова заслona. Теплим ранком заметушились повстанці, бо готуються до великого рейду. Латають взуття, одяг, підстригаються, голяться і чистять зброю. Ті, що вже впорядкували себе і свою зброю, порозлягались кругами і розповідають пригоди, анекдоти — регочуть і „ріжуть” в тисячку чи підкидного.

У старшинському наметі жваві розмови. Цієї ночі група змовників намагалась таємничо зникнути та перейти на сторону советчиків. Правда, їхній намір викрили і в час, коли підходили до берега Стрия, їх роззброїли й арештували. Ця група змовників із третьої сотні Трясилового куріня перейшла до нас зимою від „стрибків” із славського НКВД.

Нарада старшин переслухала арештованих. Вирок: командира чоти та п'ятьох змовників розстріляти перед вишикуваними відділами округи, а решту попередити і поодиночі приділити до інших відділів. Славко наполягає, щоб розстріляти всіх змовників, але старшинська рада відкинула його домагання.

— Якщо ви їм прощаєте, — говорить Славко, — то їх не можна вливати в групу, яка має маршрут через Закарпатську Україну, бо вони в поході розбіжаться.

— Звичайно ні — обриває Гриць. — Їх приділити в курінь Прута. Гуцули за ними пристежать і дадуть доброї школи.

— Припиніть розмови, — сказав Андрієнко до старшин. — Ось Довбня повернувся з розвідки. Щось нове приніс, бо веселий іде.

— Друже командире, — витягнувся до звіту ройовий Довбня.

— Сідайте і розкажіть.

Всі зацікавились новинами. Довбня поставив під стіну автомат, присів на колоді і почав розповідати. „Советчики виїхали із Сколе. Партком, енкаведисти і рядові комуністи виїхали в Стрий. Знаєте, вони спостерігали рух наших відділів, що стягались сюди. Очевидно серед населення мають своїх агентів, які дали їм фальшиві відомості. Советчики такої думки, що тут нас зібралось 20 тисяч і ми маємо напасти на Стрий та Дрогобич. У Стрию і Дрогобичі паніка. Всі комуністи озброєні; затримали військові частини, що транспортуються на схід проти Японії. Скільські „стрибки” залишилися без енкаведистів і мають намір перейти до нас, а дехто тремтить від страху.

— На чортового батька вони нам здались, — гримчув Славко.

— Досить і тих, що перейшли зимою...

— Свіжих агентів советчики хочуть підкинути.

— Де були раніше? — в перепалку посипались репліки.

— Досить розмов. Дякую, ройовий Довбня. Тепер ідіть відпочивати. Друзі, — командир подивився на годинник, — тепер обідня пора. По обіді перевірите стан ваших відділів та дайте можливість відпочити стрільцям. Ви знаєте про наш рейд. Плян отримують командири рейдуєчих груп, — закінчив Андрієнко.

*

Під зоряним небом стоять повстанці. Чумацький шлях розділив небесне склепіння на дві половини. Мерехтять зорі, метеори в нічній темряві пишуть вогненними хвостами параболи і розсипаються над вершинами гір. В одній групі три сотні куреня Прута, чота ВПЖ та члени штабу військової округи. В другій групі п'ять со-

тень під командою Трясила. Команда „струнко”, і командир Трясило звітує командирові Андрієнкові. Після звіту командир отримав наказ і група вирушила в похід. В цій групі відомі повстанчі командири: Трясило, Гонта, Лісовик, Славко, Бродич, Лаба, Вікторія, Скакун та ланка пропагандистів на чолі з Іваном Корченюком.

Перша група на чолі з командиром Прутом також отримала наказ і вирушила в похід. При цій групі штаб військової округи на чолі з Андрієнком та кілька його співробітників: Гриць Дулин, Клименко, Смок, італієць Гранді. Група Прута зупинилась на кілька днів у Самбірщині, де зробила незначну реорганізацію. До складу групи приєднано сотню Зеленого, але командиром сотні призначено енергійного Мирона. Зелений залишився в Самбірщині для господарських завдань. Тут цілість групи взяв під свою команду Андрієнко. До штабу призначили з обов'язками інструкторів Юркевича, Блакитного та інших.

У час відпочинку похідної групи в табір прийшов Сірий. Той самий Сірий, що за невдалі лютневі події під Лукавицею був знятий з командира військової округи. З ним ланка з Українського Червоного Хреста. Його особиста секретарка Марійка ніколи не розлучається з друкарською машинкою за плечима та піхотинською гвинтівкою в руках. Розповідають про Марійку, що вона у важких випадках безстрашний вояк. Добре володіє мистецтвом стрільби та метає гранати краще хлопців. Марійка сильної будови дівчина, високих моральних і духових прикмет. Вона знає в цій місцевості кожен стежку, кожен потік і недоступні кущі. У товаристві дівчат УЧХ є також її менша сестра; вона не визначалась бойовими прикметами, але добре справляється з завданнями медичної сестри та розвідниці. Тут же мізерна Христя з міщанськими манерами поведінки, завжди усміхнена і жартівлива Ліщина та соромлива Зеня.

— Здоров, друже! Не сподівався швидко зустріти, — Сірий до Клименка.

— Здоров, старий! — і потиснув правицю.

— Що ж це ти, в рейд?

— Як бачиш. Хочу побачити більше світу. Піду в Польщу, Словаччину, а може...

— Залишайся зі мною. Маємо багато праці. Корисна і цікава праця. Тепер переходять фронтовики на схід і серед них треба сіяти пропаганду.

— Знаю, друже. Краще буду сіяти в рейді. Більше простору і свіжіші люди.

— Шкода. Потребую відповідних хлопців. Маю грамотних дівчат, але вони скрізь не можуть справлятися. Вони добрі для розвідки, але не до оперативної праці.

За кілька днів рейдуюча група підійшла до лінії Керзона, по якій проходить новий українсько-польський кордон. Повстанчі сотні табором у лісі між двома хребтами. Господарчі групи взялись готувати обід. Повстанці по котом відпочивають під деревами, інші забавляються. Дві скрипки та бубон з куреня Прута грають народні танці, а непосидючі хлопці виминають каблуками м'яку траву та ще їй приспівують коломийки. У групі старшин інша розвага: Юркевич розповідає свої враження після зустрічі з советськими вояками 1939 року в Львові. Досконало наслідує советських промовців голосом, рухами і викликає в присутніх сміх. Також любить народні пісні, а советські марші переробляє „на ходу” і тут же виконує перед повстанцями. Новий советський гімн виконує по-своєму.

Годі коритись катові Сталіну,

Годі терпіти кремлівське ярмо.

Станемо вільними, силами спільними

Волю людині, народам дамо...

То вдає танці советських вояків; шарж Юркевич виконує так досконало, що присутні аж надриваються з сміху.

В цій місцевості до рейдууючої групи приєднався Грінченко. Він був у головному штабі УПА, а тепер повертається в Словаччину, де він має конспіративну квартиру. Знайомлячись із старшинами, він не проминув Клименка. По розмові порадив Клименкові залишитись з ним у Словаччині.

— Знаєте, друже, вам треба відпочити, а на весну повернетесь в Україну до повстанчих відділів. Зимою повстанцям прийдеться важко. Уже тепер командування плянує припинити бойові акції з більшовиками, щоб зберегти сили на майбутнє. Можливо, наступного року щось виникне нове.

— Не знаю як подивиться на вашу пропозицію мій командир.

— Будьте спокійні. Я переговорю з командиром і він вас відпустить. У Пряшеві є агроном з Наддніпрянщини. Він там уже двадцять років. Він допоможе нам зробити вам словацькі документи і будете в нього. Я також живу в нього на такому становищі.

— Пробуйте. Якщо командир погодиться, я залишусь у Словаччині.

*

На кілька кілометрів розтяглись на хребтах повстанчі ряди. Обсмалені сонцем, обкурені вітрами. На спітнілих і стомлених обличчях сяє юнацька відвага і завзяття. Найменший подих вітру освіжує їх, збуджує приплив енергії, віру в перемогу. Юні звитяжці живуть почуттям серця і кожен наказ командирів беруть як обов'язок великої ідеї. Рейдууюча група підійшла до прикордонного містечка і зупинилась у лісі. Командири, нахилившись над картою, вивчають місцевість та просмики на польсько-українському кордоні.

Група повстанців, вернувшись із розвідки, принесла вістку, що польська прикордонна залога містечка, якою командує російський капітан, довідалась про повстанців

і готується до оборони. Укріпили будинок дротяними загородами, будують для кулеметів гнізда, навколо будинку копають прохідні рови. Повстанча група обминула містечко з військовою залогою і без бою перейшла кордон. Коли сонце почало спускатись за гори і зникла горяч в повітрі, рейдуюча група підійшла до Балигороду.

Глибокою долиною в'ється гірська дорога і тягнеться в безконечні смуги шпилькового лісу. Переливаються лісові смуги з сірого в темно-зелений колір, мерехтять у світлі вечірнього сонця смерекові верховіття і вриваються в синяву вимитого неба. Увійшли на дерев'яний міст. Гойдається під безперервним потоком людських ніг дерев'яна споруда мосту.

— Гу-гу-гу-у — проверещало і впала, розірвавшись, важка міна. Одна за одною розриваються міни у верховіттях дерев, густо лягають у лісі, торощать стовбури дерев, руйнують ліс. Командири, не відриваючись від своїх відділів, чекають на команду командира групи. Минуло кілька хвилин, а міни лягають далеко за повстанчими рядами. Совето-польське військо не відважилось зустрітись чолом до чола, а тільки здалека випустили десятки мінометних набоїв і затихли.

Рейдуюча група увійшла в село. В центрі села стоїть дерев'яна школа та заросла мохом старенька будова місцевої церкви. Село обгороджене зеленими горами і здається, що воно збудоване в спеціально викопаній продовгастій ямі. Штаб рейдуючої групи розташувався в школі, а вояки чотами в хатах окремих дільниць села. Тут з давніх давен живуть українці, що зберегли стару назву русинів. Розмовляють особливим діалектом, ніби з домішкою російської і польської мов. Особливо роблять підкреслення на словах „как” і „что”.

Ближче знайомство з селянами виявляє їхнє глибоке національне почуття та ненависть до окупантів. Старше населення зовсім неписьменне, лише серед молодшого покоління зустрічаються одиниці, що читають по-ук-

раїнськи. Знайшлась одна симпатична дівчина, яку в селі всі кличуть панною, бо вона вчиться в семінарії. Ця дівчина цікавиться національним життям. Вона чула від людей у місті і читала в польській пресі про українських повстанців. Місцеві селяни стурбовані урядовим розпорядженням про їх переселення з насиджених з діда прадіда земель десь у далеку Україну. Деякі села вже виселили і на порожнє місце приїхали польські родини з центральної Польщі.

Ранком командування рейдувочої групи оголосило громадські збори селян. На зборах виступив з промовою Клименко, який говорив про повстанчий рух, про боротьбу українського народу за національну незалежність. Селяни уважно слухають, згідливо похитують головами. На закінчення збори спонтанно гримнули „Ще не вмерла Україна”. Дружній спів національного гимну, спів відірваної від центральних земель людської маси зворушив повстанців. Подібні громадські збори відбулись у багатьох селах. Виступали з промовами Клименко чи Гриць.

*

Тихий ранок. Ще тільки показалось сонце, а селяни вже пораються коло худоби та домашньої птиці. Виспались повстанці і ходять, метушаться поміж хатами та на вулиці. Командування спеціально дало повстанцям можливість добре відпочити та вилежатись, бо на вечір призначений відхід. Хлопці миються під хатами, дехто забрів у потік і купається.

Раптом тишу теплого ранку сколихнули кулеметні постріли. Кулемети вдарили на село з двох сторін. Забігали перелякані селяни, загавкали собаки.

Глибоким яром повстанчі сотні виходять під ліс. На село наступають поляки. Їх стримує повстанча застава, але поляки тиснуть на заставу, перебігають, залягають у вісках і знову схоплюються. У цей час одна з повстанчих сотень вдарила на поляків з лісу. Ворог, відрізаний

від лісу, пустився долиною на село, але звідти зустріла його сотня Мирона. Короткий нищівний вогонь повстанчої зброї змусив поляків здатись у полон.

Серед полонених два офіцери і сержанти польської армії. Перелякані бранці сидять під школою на траві і щось розмовляють між собою. Командир Андрієнко розпорядився відокремити ранених та зробити їм перев'язки, а старшин покликати в приміщення школи.

— Хто вас сюди вислав? — запитує Андрієнко польських старшин.

— Прошу пана полковника, ми не мали наміру йти на вас. Нас послав руський майор, що є тепер нашим шефом, — відповів польський поручник.

— Які ви мали дані про нас? — запитав Андрієнко.

— Майор сказав, що в селі мешкає група партизан, яких треба виловити і привести до нього.

— Ось як! А скільки ж вас прийшло, щоб виловити нас?

— Прошу пана полковника, нас було сто двадцять жовнів.

— Панове, ви хочете воювати з нами, з народом, який бореться за свою, а значить і за вашу волю. Адже ми сьогодні маємо спільного ворога — советську Росію, — почав свою пропагандивну промову Андрієнко.

Годинна розмова переконала поляків, що повстанці їм не вороги, а представники народу однаково поневоленого російським комунізмом. Зрозумівши, що українські повстанці хочуть спільно боротись проти московської окупації, поляки радо почали розповідати про настрої польського населення та про епізоди з власного вояцького життя. Поляки знають про дії українських повстанців, вони знають про підпільні групи польської Армії Крайової, до якої мають пошану та висловлюють побажання спільної боротьби АК і УПА проти московсько-комуністичної окупації. Розмови закінчились спільним обідом, на якому польські старшини обіцяли для підтримки укра-

їнських повстанців уникати бою з ними. Перед вечором поляки забрали своїх ранених і відійшли.

Сонце сідає, видовжені тіні лягають на схилах гір, на небі плывуть одна за одною молочаві хмари, а в долині розтяглись сотні рейдуєчої групи, зникаючи в лісі.

*

Он там, у глибокій долині, полатане солом'яними стріхами село. З південного заходу широка полонина ніби нависла над селом і побігла геть аж до лісу. Порізана ровами, порита колись глибокими квадратними і прямокутними ямами, полонина заросла кущами та карячкуватими смереками. Шмигає буйний вітер, нагинає верховіття кущів та шелестить кучерявою травою. Ями позасувались, заросли колючим глодом та ожиною. Над ровами виблискують у передвечірньому сонці чорними китяхами стиглі ягоди ожин. Поміж ровами могили. Великі й малі могили з почорнілими хрестами; обгнили, струхнявіли і обсипались рамена — тільки сторчать чорні стовпці. Під стовпцями з землі виглядають перетлілі обідки вояцьких шоломів.

На одній з могилок сидить Клименко, спершись на автомат, повісив голову, задумався. Про що він думає? Може про свої сторони, може напливли спомини минулого, а може про невідому майбутність. Із-за куща вийшов Гриць. В руці тримає казанок з добірними ожинами.

— А ти ж чому не пасешся? — запитав Клименка.

— Так. Сиджу і відпочиваю.

— Що з тобою? Бери їж, бо я вже маю досить, — протяг казанок, а Клименко й не ворухнувся.

— Хе ти, мрійнику! Що на тебе наїхало?

— Грицю, село в долині, — показав рукою, — називається Соляни...

— Соляни чи Солянки, я докладно не знаю. А пощо тобі село?

— Бачиш... дивний збіг обставин. У котрійсь із цих могил спочиває мій батько.

— А ти звідки знаєш?

— Ось послухай. Малим хлопцем я розпитував маму про батька. Мама багато розповідала мені про нього. Розповідала гарні й приємні речі з його життя. Батько мій одружився пізно перед самою першою світовою війною. Правда, він брав участь у російсько-японській війні 1905 року й дома збереглись його вояцькі знімки, зроблені в Нікольсько-Усурійському краю. У час першої світової війни, прощаючись, батько взяв мене на руки, обцілував і крізь сльози заповів: „Софіє, вчи нашого сина, доглядай і дай йому освіту, бо мені не прийдеться”. Батько ніби передчував, воно так і сталось. Незабаром мама отримала з фронту телеграму: „ваш муж 17-го ноября погіб геройской смертю за веру, царя і отечество в деревне Соляни, Галиція”.

— О-о-о! — протяг Гриць. — Це дійсно сумний спомин. Тим більше, що ти не пам'ятаєш свого батька, а ходиш його слідами. Не сумуй. Твій батько загинув за царя і російську імперію, а ти борешся проти тієї імперії за волю свого народу. Це знаменитий зворот подій. Помолись, брате, за вічний спомин батька, — і Гриць клякнув до молитви, а з ним і Клименко.

*

На краю лісу стали табором повстанці. Поміж деревами намети російські, німецькі, часом накриті хмизом і лубом. На облізлій колодці сидять: Андрієнко, Гриць і Клименко. Підходить з незнайомим Кобець. Незнайомий привітався, усміхаючись, дивиться, а потім до Кобця: „Це буде він”, — показує рукою на Клименка. Клименко глянув, та й далі грає в карти...

— Клименко! — вигукнув Кобець і показав на незнайомого, — це наш земляк. Я сказав йому про тебе, а він „йдемо, я сам пізнаю земляка”, і пізнав.

— Хіба ж важко пізнати степовика? — і незнайомий стиснув Клименкові руку, — тепер називаюсь Байдою.

— Може той Байда, що командував сотнею полтавчан?

— Той самий, — і Байда почав розповідати про пригоди в сотні, а перед заходом сонця Байда і Клименко пішли в село.

— Хочу познайомити тебе з нашою полтавчанкою, Марією Степовою. Знаєш, мурова дівчина. Наша козачка, — розхвалює Байда.

— Що ж вона тут робить?

— Керує пропагандою, а також дівчатами з Червоного Хреста. Одним словом, герой дівчина. Сам побачиш.

Проминули крайню хату, а там коло тину стоїть кількоро дівчат.

— Маріє, йди сюди, — гукає Байда. — Не довелось довго шукати, — до Клименка.

Сміючись, підійшла Степова до хлопців і запитала:

— Де ти взявся?

— Та ще й не сам. Земляка привів, — відповідає Байда.

— Бачу земляка. Сокола видно здалека, — і показала рядочки білих зубів.

— По чому впізнаєте? — запитує Клименко.

— По носі. Такі кирпаті носи в запорожців, що пишуть листа турецькому султанові. Чи ще є хтось з наших?

— Звичайно мало, але в цій групі є Кобець, Григорій та Василь. Завтра познайомлю з усіма, — сказав Клименко.

— А покищо, — Байда до Степової. — землякові пляшку спирту. З такої нагоди треба випити по чарці.

— Та чи ж це проблема? Ідемо до хати...

*

Згідно з наказом, рейдуєча група проходить до-

линою в напрямі на захід. Дощ січе дрібними краплинами, то переходить у зливний, аж вода жбурляє, стікаючи схилами в потоки. Надвечірня пора, але дощові хмари так затягли небо, що наступила непроглядна ніч.

— Куди в таку погоду йти? — хтось промовив незадоволено.

— А де зупинишся? Все мокре, немає продуктів, а в болоті спати не будеш. Треба добратись до ближчого села, — відповідає ройовий.

— Стати, стати, стати, — передається похідним рядом команда.

Зупинились. Витрясають хлопці зі спідніх кишень тютюн, закурюють і гомонять між собою. Підходить до гурту чотовий.

— Тут вже близько село. Чекаємо що принесе розвідка.

Недовго місили розкислу землю. Знов команда і ряд протягнувся як нитка за голкою. Вийшли з лісу і на розложистій долині видно село.

— Яке село?

— Українське. Живуть і поляки.

— Як називається?

— Одрехова.

— Хлопці, Одрехова, — вигукують повстанці.

Здивовані селяни дивляться на озброєних людей, на їх різноманітний одяг, озброєння та засмалені обличчя. Повстанці швидко розговорились із селянами; господарі запросили хлопців до їжі. У хатах повстанці порозвішували мокрий одяг, викручують ганчірки та вишкрябують болото із взуття.

Вранці село виповнив рух повстанців: гамір і біготня поміж хатами та на вулиці. Запалили під казанками вогні; зацікавлені діти, дівчата та молодіці обступили кухарів, розпитуючи їх про події у східній Галичині та на Великій Україні. Кухарі жартують з дівчатами, хлопчи-

ків посилають по цибулю та городину. Гриць вийшов з хати і підійшов до Клименка в гурті селян.

— Підемо по селу. Може знайду кравця і підлатаю штани.

— Йдемо. Можливо, я щось поміняю. Маю ще зовсім нову малярську шинелю. Хочу за неї виміняти штани або мундир. Тут переходив фронт, а де були солдати, там можна дещо виміняти в селян.

Поміж селом і лісом битий шлях веде до містечка Босько. Шлях обсаджений деревами, а під деревами спадщина недавнього фронту: солдатські окопи, протилетунські щілини, ями для мінометних гнізд, траншеї.

— Німаки збирались боронитись, але не встигли, — промовив Гриць.

— Більшовики обійшли їх з півночі і вони швидко відступили.

Шляхом назустріч іде Андрієнко з кількома старшинами-штабовиками.

— Куди ви йдете? — питає Андрієнко.

— Хочемо побазарювати, — відповів Клименко.

— Вертайтесь і нікуди не ходіть. Всі мають бути при своїх відділах.

— Що сталось? — запитався Гриць і дивиться на командира.

— Покищо нічого, але можна сподіватись... Вночі зник власник млина. Він виминув наші застави та стійки і очевидно пішов у місто до більшовиків з доносом, — закінчив Андрієнко і пішов до вогнища кухні. Там таки коло вогнища командир Прут. Поклав руку на кобур і щось розповідає старенькому дідуганові.

— Друже командире, до застави підходять розстрільні польського війська, — чітко відрепортував посильний із повстанчої застави.

— Скільки їх?

— За грубим підрахунком, може, з двісті чоловіка.

— Вертайтесь на заставу. Підпустіть ближче і вдарте

по них. Зараз туди прийде підкріплення. Сотенні, до мене! — крикнув командир куреня Прут.

Сотенні командири підбігли до Прута і зупинились.

— Сотенний Пиріг, своєю сотнею заходьте потоком і вдарите на поляків з правого крила, — наказав командир Прут.

— Так є! — відбив Пиріг і побіг до своєї сотні.

— Друга сотня виступає селом на підмогу заставі.

— Так є! — промовив сотенний і зразу зник.

— Друже Мироне, ваша сотня займає оборону в кінці села над шляхом до Боська. Третя сотня, члени похідного штабу, чота ВПЖ відступають на південь у ліс. Там забезпечуетесь і тримаєте зв'язок зі мною. Я буду в другій сотні, — закінчив Прут.

В селі створилась паніка. Паніка найбільший ворог війська та їй не можна зарадити, коли жінки і діти бігають і верещать попід хатами. Перед селом на горбистій поляні зататакали кулемети, засвітали кулі, дерчать автомати. Поляки пішли в наступ на село і на правому крилі зіткнулись із повстанчою заставою. Перед самим селом їх зустріли повстанці другої сотні. Зойки і крики „слава” злились із суцільним вереском „а-а-а!”. Почався справжній бій.

Поляки бігають на відкритому полі, збиваються в групи, деякі кинулись тікати, а в цей час з долини виступила сотня Пирого і заходить поляків з правого крила. Летить угору земля і над свіжою стернею стелиться густий дим. Поляки охоплені у відкритому полі безладно подались назад перед атакуючими повстанцями, а кулемети січуть їх перехресним вогнем. Бій наближається до успішного кінця; повстанці захоплені перемогою, здоганяють, стріляючи, ворожих солдатів. Аж раптом змінилась бойова ситуація. З північного заходу загарчали мотори і водночас з гарматними пострілами з'явилися чотири советських танки. Повстанці зупинились і, почувши команду, почали відступати долиною в ліс. Майже

одночасно з наступом танків у повітрі завищали міни. Одна, друга — безліч, розриваються на вівсяному полі. В повітря підіймаються стовпи землі, диму і вівсяної соломи, відламки мін свистять на всі сторони. Повстанці, мов сполохані кури, розбігаються і падають під час розриву мін, схоплюються і знов біжать.

Сотня Мирона не встояла перед ворожим тиском і, знявшись із позицій, відступає потоком до лісу. У цей час два інші танки вриваються в село і перерізають шлях відступу Клименкові, Грицеві, сотенному поварові та кільком хлопцям, що відстали від сотні. Танки на ходу б'ють з гарматок та обстрілюють кулеметним вогнем поле відступу.

— В яму! — крикнув Клименко і перший вскочив у протилетунську щілину. Примостились у вузькій щілині, виставили автомати і чекають на танки. Ніхто не говорить, тільки тримає тремтячими руками автомат і дивиться переляканими очима на потвору, що сунеться шляхом.

— Тут нам жаба дасть цицьки, — промовив гуцул і дивиться на свого сина. Гриць шепоче молитву, а молодий гуцул дивиться холодними очима в синю даль, яка хвилястою лінією спадає над лісом.

— Що це в тебе? — запитує Клименко молодого гуцула.

Фауст патрон, — ледве видушив слово хлопець.

— Він справний? Запальник маєш?

— Все єсть.

— Давай сюди! Пригніть голови. Клименко примостив протипанцерну „булаву” на грудці землі, чекає. Танк уже близько, бере напрям на яму, хитнувся носом над рівчаком і повзе... „Так... на яму” — мигнула в голові думка і Клименко вистрелив фау-патрона. Зрив у танку, клубочеться з металевої потвори дим, а з грибка висунулась голова танкіста.

— Вогонь! — крикнув Клименко і три автоматчики скосили советчика, який так і завис руками вниз.

Другий танк побачив загибель товариша — і тільки заскреготали металеві гусениці — повернув назад.

X Оббризкані болотом, землею, з обірваними рукавами повстанці зібрались у лісі. Командири і стрільці, не дорахувавшись своїх товаришів, похнюпили в смутку голови. Зокрема Андрієнко і Прут у поганому настрої. Ніхто не знає реальних втрат, хоч у час відступу підібрали своїх ранених, бачили вбитих, але скільки їх? Аж вечором зібрали повні дані: червонополяки і советчики втратили сімдесят два убитими та кільканадцять ранених. Вони забрали свої трупи й ранених і виїхали в напрямі Сяноку.

Частина повстанців, що не змогли відступити, сховались у селянських стодолах і в страху пересиділи день, а вечором з'єднались з своїми відділами. Остаточна перевірка стану сотень виявила: тринадцять убитих і одинадцять ранених. Коли вже стемніло, рейдуюча група повернулась у село віддати честь своїм мертвим товаришам.

— А що це за могила? — запитався Прут церковного сторожа.

— Це один наш, царство йому небесне. Він вже нажився. Мав понад вісімдесят...

— Це той дідок, що вранці розмовляв з вами, — пояснив Василь.

Селяни хоч і настрашені денними подіями, але прийняли повстанців прихильно. Якимось краще і співчутливіше як першої ночі: нагодували, декому змінили білизну й одяг. Селяни розповіли, що поляків і советчиків привів власник млина. Він появився вдома після бою. „І дивно, — вставив хтось із селян, — він давно відомий москвофіл, а перед війною ходив до польського костьола і вважав себе за поляка”.

— Що ви скажете? — Прут до Андрієнка.

— Про що?

— Треба щось подумати про нього, — натяком звернув увагу про млинаря.

— А-а! Зрозуміло. Залишити його не можна.

— Повісити і спалити його разом із млином, — запропонував Гриць.

— Млина палити не можна. Млин пригодиться для села, — нерішуче говорить Смок.

— Правильно. Млин залишити, а спалити хату разом з його трупом, — мов вирок сказав Андрієнко. Подумав хвилинку — і до Прута: „Друже курінний, виділіть кількох хлопців — вони завершать це діло, як група відійде з села”.

Непроглядний ліс прийняв у свої широкі обійми повстанчу групу. Вогко і темно, чмакає під ногами розкислий ґрунт, а в горі між деревами зоряне небо. Чисте і лагідне мов барвіста тканина. Десь пирхне переляканий птах, вигукне пугач на дуплявому дереві, монотонно завие голодний вовк та невтомно кувикають дикі цапи.

— Починається концерт, — промовив хтось із хлопців.

Один закінчився, починається другий.

— Не згадуй про перший. Перший — то симфонія смерти і вогню, а цей — життя, фантазія природи.

— Безсмертне і веселе життя, — промовив Неофіт.

— Неофіт воскрес із мертвих, — хтось іронічно промовив.

— Я не збирався вмирати. Може колись прийдеться, але на таку приємність я не збираюсь поспішати, — і Неофіт чвиркнув крізь зуби.

Неофіт, плечистий парубчисько, вже кілька місяців командує роєм із Миронової сотні. Спочатку повстанці дивились на нього з презирством, навіть дехто висловлював підозріння, але Неофіт проявив добрі бойові прикмети і заслужив повне довір'я товаришів. Походить він

із самбірських жидів. Його батько, діловий жид, колись служив в українській армії і прищепив своєму синові любов до української історії і культури. Вся родина Неофіта загинула від рук гестапівців, а син врятувався серед українського підпілля і тепер ділить будні життя разом із авангардом українського народу.

*

Вночі на 23-тє серпня рейдуюча група перейшла польсько-словацький кордон і зупинилась на відпочинок у лісі. Проспались хто як зміг і приводять себе до ладу: голяться, чистять одяг та взуття. У чужій державі, хоч вона і не має політичного значення, треба бути зразково дисциплінованим. Хлопці жартують, навчають один одного манер поведінки з дівчатами. Адже там зустрінуться дівчата.

Знайшлись серед повстанців і такі, що добре розмовляють по-словацьки, знають їхні народні пісні й танці. Лише кілька „неофітів” почувуються відчужено. Цими „неофітами”, як загально їх називають повстанці, є два німці та маляр. Баварець із Мюнхену, інтелігентний і пристійний чоловік. До війни він працював інженером-механіком, а війна обвела його по всіх просторах Європи; випадково потрапив до УПА. Тут він став у пригоді, як військовий фельшер. Його медична освіта невідома, але він добре лікував від простуд, кашлю, шлункових хвороб та вдало робив нескладні хірургічні операції. Що мало розумів мову, а на кожне запитання усміхався — називали його Милим.

Другий німець з Помор'я. Це професійний вояк і ніколи не розлучається з кулеметом. У бою був дисциплінований, у поході видержливий, а на постої мовчазний. Прикро почувується маляр, бо ніхто з ним не може порозумітись. Знає лише малярську мову, а по-українськи знає „зуна”, „война погана, добра мамка”. Йому доручено в'ючного коня і він не розлучається з ним. Перед похо-

дом нав'ючує коня, притягає поясами в'ючне сідло та доручені йому запаси. На постоях розв'ючує коня, дбає про корм для нього, напуває, чистить. Підходить хтось із повстанців до мадяра: „Сервус, добра мамка!” Мадяр усміхається та шкребе себе за підборіддя.

— Добра мамка, підеш додому. Вже близько твоя унгарешту, — ройовий до нього. Мадяр хитає головою, сміється і щось розповідає.

До Клименка підійшов Гранді. Усміхаючись, подає руку і по короткій павзі мовить: „Друже Клименко, ми прийшли в Словаччина. Я пам'ятаю друга Грінченка. Я знаю, що ви пішли до Грінченка. Я хочу з вами до Грінченка”. Клименко щось подумав, ніби пригадує зустріч і розмову з Грінченком.

— Не знаю, друже Гранді. Зрештою, це буде залежати від обставин.

— Обставина добра, — поспішає запевнити Гранді. — Я говорила з Гриць. Він допоможе вам і мені. Не забувайте на мене — з жалем в очах просить Гранді.

— Добре. Я вас ніколи не забуду. Ми ж разом з вами. — заспокоює італійця Клименко.

„До збірки!” — пролунала команда. Повстанці заступились і стають у своїх чотах, сотнях. Сотні одна за однією, а між ними чота ВПЖ і члени штабу військової округи.

*

Словацькі села хоч і подібні своїм розташуванням до лемківських, але виразно вищої господарчої культури: чепурні селянські будівлі, житлові — переважно цегляні, з розмальованими вікнами, дверима та верандами. В селах імпозантні білесенькі костьоли, їхні дзвіниці ледве виглядають понад кучерявими липами та каштанами. Ці святині, як островки старинної християнської культури, обнесені мурованими стінами, мов середньовічні фортеці.

Вмарш невідомих вояків у село здивував словацьких

селян. Дехто з невідомих причин намагався вийти з села, але не зміг, бо село ще перед входом повстанців обставлене заставами і стійками.

Командування рейдувочої групи зразу зв'язалось із місцевим головою громади, вийтом, і домовилось про скликання мітингу мешканців села. На мітингу з'ясували селянам завдання українських повстанців та запевнили їх про повний порядок і безпеку. Поступово розвіялось у селян почуття непевності і вони скоро зав'язали торговельні відносини з повстанцями. За советські червонці продають: телят, свиней, картоплю та інші харчові продукти. На вулицях появилися вогнища, де повстанські повари почали готувати обід, а хлопці з дозволу селян, розташувались у просторих стодолах на ночівлю.

У селі постійно живе кілька циганських родин. Цей невибагливий народ живе край села в примітивних і запущених хатах. Займаються ремісництвом, дрібною торгівлею та вільним промислом серед населення. Що майже всі цигани добрі музиканти, то вони грають на весіллях та в корчмах. До командира рейдувочої групи прийшла від повстанців делегація з проханням дозволити їм організувати розваговий вечір. Командир, не довго думаючи, задовольнив бажання повстанців і попередив організаторів розваги про порядок у селі.

Вечір розваг почався. Заграли скрипалі, задзвеніли бубни і на танцювальну площу вийшло кілька пар хлопців. Словацька молодь зацікавлено обступила колом танцюристів, зваблива музика втягнула кілька пар дівчат. Хлопці розбивають дівчачі пари, запрошують до танців несміливих дівчат та сільських хлопців. Протягом короткого часу зав'язалось знайомство і всі ввійшли в свої ролі.

Кучерявий циган, підстрибуючи з скрипкою в руках, пиляє смичком та перебирає пальцями і зроджує таку ніжну і зворушливу мелодію, що багатьом не сила встояти на одному місці. Інший циган вимахує в повітрі

бубном, присідає й підскакує, аж бряжчала говорять-змагаються з струнами скрипки. У його грає все: бубон, пальці, плечі, ноги й розкидані кучері. Здається, що від тих невгамованих різноманітних рухів він розлетиться.

— О, це так музики, — промовив Кобець до Григорія. — Григорій підкручує вус і аж рота роззявив дивиться на циганів та танцюристів. Він скрізь побував, але такого ще не бачив.

— Веселий народ. Вміють розважатись, — не відриваючись очима від видовища, промовив Григорій. Підбігло циганча й до Григорія: „Дядя, дай рубель, колесом по землі піду.” Григорій подивився на циганча, щось помацав у кишені і, витягнувши червонця, сказав: „На червінця та ходи циганчам”. Циганча клігнуло очима, подивилось на вусатого повстанця, схопило советську десятирублівку та як підскоче — перекрутилось у повітрі, розставило руки й ноги та й пішло по землі вітряком, наче й землі не торкається, тільки виблискує голим задком.

— Бодай тебе лихо не спіткало! Ти бачиш що виробляє, — захоплено скрикнув Григорій і шарпнув Кобця за рукав.

Гриць, якого не зворушувала музика і для якого танці здавались диким тупцюванням, підійшов до Клименка і в самісіньке вухо промовив: „Хай варіяти скачуть, а нам немає потреби марнувати час. Ідемо спати.”

Клименко поглянув на дівчину, дочку господині, в хаті якої зупинились на ночівлю, і не наважився сказати їй Грицеве бажання. Вона зрозуміла, а чи розгадала бажання своїх тимчасових мешканців і кивнувши головою пішла до вулиці, а Клименко і Гриць за нею.

— Брат брата на вилах підніс, — показала ніжною рукою дівчина на місяць.

— Як же це? — здивовано запитав Гриць.

— Хіба ви не знаєте? — не менше здивовано запитала дівчина і почала розповідати біблійну притчу про двох братів.

Коли підійшли до хати, то у дверях зустріла їх мати. Сильної будови і гарних зовнішніх прикмет словачка не втаїла задоволення з того, що хлопці ще звечора привели її дочку, і запросили їх у хату. Зразу поставила на стіл пляшку сілківки та миску гарячих книглів. Хлопці поглянули вдячно на господиню і сіли за стіл.

— Якщо пити, то й вип'ємо, — наливаючи в склянки сілківку сказав Клименко.

— Тільки не впиватись, — завважив Гриць. Він завше критично ставився до тих, що в алкоголі шукали полегшення для власного серця.

— Звичайно, як Бог велів. За ваше і вашої прекрасної дочки здоров'я! — промовив Клименко. Приємна гіркота потекла спраглим горлом.

*

Мерехтять серпневі зорі, в небесах завис повноликий місяць — спливає ніч і починає світати. Прокинулись у лісі птахи і почався ранішній концерт: „тьо-тьо-тьо-ох! квік-квік-кві-і-ік! цюрінь-цюрінь-цюрінь” — пішло відгуком по лісі. Сполохана сова збиває крилами росу в верхівіттях, а повстанча група поміж кущами глоду та ліщини пробирається в лісову гущу. Передранкове повітря прорізав гарматний набій і, ламаючи верхівіття, з тріском розірвався в лісі; сильний відгук, ніби розгойдана хвиля, розлився в горах.

— Нас проводжають словаки з маршем, — промовив хтось із повстців.

— Запізнились небораки. — Жартуючи, хлопці пригинають під верескливими ядрами голови.

— Чортові душі! Б'ють не жартуючи, — в саме вухо Григорія крикнув Кобець.

Григорій, підтримуючи акордіон, аж присів за кущем.

— Дядю Григоріє, — за кущем не сховаєтесь, — хтось кпить із старого.

— Знаю, що не сховаюсь, — сердито обізвався кадровий вояк, що з дитинства почав життя у військовому мундирі. За Директорії УНР пішов добровольцем в українську армію, а потім по мобілізації в червоній армії — і так все життя аж до советсько-фінської та німецько-советської війни.

Розірвалось у лісі кілька гарматних набоїв і все застигло, мов би нічого не було. Повстанці вийшли в безпечне місце і над полониною стали табором. Дехто розп'яв намети, але більшість лягла відпочивати на вогкій траві. Коли підійшло сонце, командир Андрієнко зібрав на нараду старшин.

— Тут маємо зустрітись з похідною групою Трясила. Згідно наказу головного командира, наша зустріч має відбутись сьогодні, але ми ще не маємо звістки про його групу. Зараз треба вислати зв'язкових до командира УПА-захід. Він тут, недалеко від нас.

— Друже командире, я маю жвавих хлопців, що знають цю місцевість. Може б їх послати, — запропонував Прут.

— Добре. Поговоріть з ними, — згоджується Андрієнко.

— Друже командире, — почав груповий з розвідчого роя.

— Щось маєте важливе?

— Роззброїли і арештували словацьку розвідку, — випалив груповий.

— Де ж арештовані?

— У нашому таборі, друже командире. Їх п'ять осіб. Захопили їх зненацька, коли вони відпочивали над потоком. Правда, вони не збиралися ставати з нами на бій.

— Приведіть їх сюди, — і командир щось вияснює старшинам.

Молоді словаки спокійно розмовляють з повстанчими старшинами, розповідають про свою службу в „рудій армادі” та про советські танкові і стрілецькі частини,

що квартирують по-сусідськи з ними.

— Хто послав вас у розвідку, — запитався Андрієнко.

— Брате, ми не хочемо воювати з нашим слов'янським народом. Нас послав майор руської армії. Сказав нам, щоб пройти лісами та вивідати кількість партизанів. Ми вийшли ще вчорашнього вечора і стомились. Сіли відпочити, а ваші „руки догори!“ Забрали зброю та й привели нас сюди.

— Хто стріляв з гармат по лісі? — запитався Прут.

— Я того не знаю. Наш полк гармат не має. Думаю, що то стріляли руські. Вони мають гармати, танки та міномети.

— А що ви тепер будете робити? — запитався Андрієнко словаків.

— Ми того не знаємо. Відпустите нас, підемо до свого полку. Якщо не відпустите... — і словак заговів, дивлячись на повстанців.

— Ми вас відпустимо. Повернемо вашу зброю також, але тоді, коли будемо виходити з цих лісів.

— Ваша воля, пане старший, але що ми будемо їсти?

— Їсти також дамо. Тепер ідіть з цим козаком, — і показав на одного з повстанців.

*

Зв'язкові повернулись у повстанчий табір разом із командиром західного відтинку УПА. Командир цього відтинку прибрав собі ім'я Демид. Середнього росту, з обличчям випеченим як у вродливої міщаночки. Це типовий представник містечкової інтелігенції, який ніколи в своєму житті не мав діла з військовою службою. Наслідком обставин потрапив у невдячне підпілля, і тепер він командир цілого відтинку.

— Друже Андрієнко і старшино рейдуєчої групи, — почав свою промову командир Демид. — Ви мали сьогодні зустрітись з групою Трясила, яка рейдує в Закарпатській Україні. Та група пройшла третину Закарпаття і

сьогодні мала бути тут, але в околицях Гуменного на них напало советське військо. З нашого боку незначні втрати, але група відірвалася від ворога, переформувала свої сили і пішла назад на схід. Маю наказ з головного штабу, щоб і ваша група повернулася у свою місцевість.

— І на цьому наш рейд закінчується? — невдоволено запитав Прут.

— Так, друже командире. На захід рейдувати немає змоги. Більшовики довідались про наш рейд і рішили, що українські відділи прориваються в західну Німеччину. Тому стягнули свої війська та заблюкували головні шляхи, мости, переправи через річки.

Про це буду говорити окремо, а покищо поділимо новинами із Заходу, — і Демид почав розповідати новини із західної преси, про повоєнне становище Німеччини, про репатріяційні советські комісії в Німеччині та Австрії. Закінчилися інформації і старшини пішли до своїх відділів.

Гриць з Клименком відійшли в сторону і сіли на колі. Повідомлення командира відтинку вплинуло на них гнітюче. Видно із поверхової інформації, що перспективи звужуються і складаються щораз важчі обставини для повстанчих груп.

— Що ж думаєш тепер? — запитався Гриць Клименка.

— Не знаю. Бачу, що повстанчий рух закінчиться повним розгромом...

— Передчасно ти розчаровуєшся. Ще ж невідомо як складуться відносини між західними союзниками і Москвою.

— Ех, ти... відносини. Всі стомлені війною, а ти мрієш про відносини. Після війни країни, що воювали, залізватимуть рани, а більшовики візьмуться за українське підпілля та за відбудову господарства. Це тобі, Грицю, не філософія, а логічна послідовність.

— Ти хочеш залишитись у Словаччині? — обережно запитує Гриць.

— Якщо така можливість існує, це був би найкращий вихід із сучасного становища. Зрозуміла річ, не для повстанчого руху, а лише для мене.

— Знаю твоїх родичів і люблю тебе як вірного друга. Постараюсь зробити для тебе все можливе. Може ти переживеш і колись, якщо я загину, згадаєш мене та розкажеш людям про нашу боротьбу.

— Дякую тобі, Грицю. Ти стоїш ближче до Андрієнка, то й поговори з ним:

*

За цілий день повстанці вилежались і на команду „до збірки” загупотіли на вталованій полонині.

Незабаром рейдуюча група зупинилась у селі. Повстанці заходились готувати їжу, а старшини зібрались на раду.

— Друзі, — почав Андрієнко, — завтра ми вертаємось у свої терени. Повертаємось, але не всі разом. Штаб воєнної округи і чота ВПЖ піде через Закарпатську Україну на Стрийщину. Курінь Прута піде рейдом на Лемківщину і зустрінеться зі штабом округи аж осінню. Отже ваш рейд, друже Прут, матиме пропагандивне значення в Західній Галичині. Затримаєтесь у тих місцевостях, де населення буде потребувати вашої допомоги. Сотня Мирона залишиться на кілька днів тут, щоб спантеличити советчиків щодо наших сил та напряду нашого рейду.

— Друже командире, скільки часу має бути моя сотня тут? — запитує Мирон.

— Це ваша справа. Два-три дні обов'язково маєте бути в Словаччині, а потім повернетесь на Лемківщину і там провадитимете акції спільно з куренем Рена.

— Дякую. Чи можу сьогодні відокремитись?

— Так. Від сьогодні дієте самостійно.

Після обговорення плянів маршу для рейдууючої групи, старшини перейшли на приватні розмови. Гриць щось говорить з Андрієнком і показує на Гранді. Андрієнко поглянув на Гранді і каже до Клименка:

— Ви хочете залишитись у Словаччині?

— Так є, друже командире! — відповідає Клименко.

— Добре. Ви залишаєтесь тут, але візьмете з собою Гранді, Милого та того кулеметника. У Пряшеві Грінченко виробить їм документи і вони підуть своїм шляхом, а ви залишитесь з ним.

— Дякую. Ще одно питання. Ми маємо советську зброю. Може б обміняти на німецьку?

— Вам зброя не потрібна, але на всякий випадок візьміть німецькі пістолі.

Повідомлення про звільнення з рейдууючої групи УПА німці й італієць Гранді прийняли з вдячною радістю. Обмінялись зброєю, переодяглись у цивільний одяг, і ходять поміж повстанцями, прощаються та дякують за товариське відношення.

В темряві перед хатою стоять Андрієнко, Гриць, Прут, Юрченко, Смок, Мирон, Пиріг, а Клименко з Гранді і двома німцями підійшли, стали струнко. Клименко подякував усім друзям зброї і відрпортував командирові про відмарш із спільної вояцької родини.

Детройт, 1956-57.

\$3.00